

Иванка Янкова

ОГНИЩА НА ДУХОВНА ПРОБУДА

ИЗГРЕВЪТ НА СВЕТЛИНАТА
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

“История славяноболгарская” е просветление за народа ни. Тя го сглобява, създава го отново, възстановява паметта му. Той има история и “става народ”, както го е казал великият Вазов. Но затова трябва време, трябва будители, трябва и мъченици. Писаното слово трябва да се разнесе по българските краища. От килиите трябва да се стигне до гимназиите, от училищата – до библиотеките, театрите, до новобългарската просвета и култура като верую на народа, като негов пътеводител към свободата и към собствената национална държава.

Това е тежък кръст, мъчен път, по силите само на големи личности, на светли умове, на глави, “готови да се отделят от плещите си” (Христо Ботев).

Велико дело! Правят го най-будните, най-родолюбивите, най-можещите! Правят го за Народ, за Отечество, правят го, за да бъдем там, където сме били някога и където сме сега.

Духовната пробуда е самоосвобождението на българина. В този процес той се изправя, почувства силата си и строшава веригите.

Нищо не е могло да го спре. С него са били истината и светлината!

I. Пробивът на буквите и букварите. Европейското знание – градивна сила в българското общество. Размахът на новобългарската просвета

1. От Паисий до Кримската война

Килийни училища

През първите векове на османското владичество единствените просветни огнища на българите са килийните училища към манастирите и черквите, създадени и издържани от населението.¹ Българите по това време се намират в най-неблагоприятно положение от всички други християнски народи в Османската империя, защото са най-близо до столицата на османците и нямат пряк досег с европейските страни. Само ограничен брой български младежи посещават килийните училища и успяват едва да се научат да четат и да пишат по старобългарски. През XVI и XVII век особено значение добиват Софийската и Етрополската книжовна школа. От XVII век килийни училища има вече около всички манастири край София, а в самия град – при църквите “Св. Марина”, “Св. Петка Самарджийска”, “Св. Неделя” (“Св. Крал”), “Св. Параскева” и други. Методиката на обучението там е съвсем опростена. Учениците в тези килийни училища биват запознавани главно с черковнославянските букви и четене. Прилага се синтетичната метода на обучение, като се започва от буквите и техните наименования, а след това се преминава към четене на срички, отделни думи и цели изречения. Четенето започва от Часослова, после се преминава към Псалтира, Апостола и най-накрая свършва с Требника. Заедно с четенето в тези училища се преподава и Числителница, която обхваща главно събирането и изваждането и в по-редки случаи - умножението и делението. Учебните пособия се изчерпват с една четвъртита дъска, покрита с восък, по едно орлово перо и в много редки случаи - мастило. Килийните училища в София се издържат от църквите, като родителите купуват книгите на децата.

Учител в килийното училище в **Карлово** през втората половина на XVII век е изкусният краснописец и книжовник Аврам Иерей Димитриевич, който оставя сведения за тази си дейност в преписка на псалтир от 1669 година. Най-ценен негов труд е сборник от 623 листа, наречен “Аврамов сборник”. Друг бележит учител в Карлово от този ранен период на българското образование е роденият в Жеравна около 1783 година Райно Попович, който преди да се установи в града, довършва образованието си в Букурещ.²

¹ Вж **Генчев, Н.** Българско възраждане. София, 1988, с. 153-156; **Гечев, М.** Килийните училища в България. София, 1967; **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война. София, 1976

² Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Началото на българското просвещение се поставя през XVIII век със съчиненията на Николай Павлович, Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. Подетата от Паисий Хилендарски идея за национална просвета намира много привърженици и ревностни последователи, но въпреки това през целия XVIII век продължават да доминират манастирските и църковните килийни училища, които, макар и повлияни в известна степен от полъха на просвещението, още носят, в повечето случаи, белезите и недостатъците на средновековното разбиране за образованието.

През XVIII век при църквата “Св. Димитър” в **Стара Загора** също съществува килийно училище. През 20-те години на XIX век броят на килийните училища в Стара Загора нараства на три – по едно при църквите “Св. Димитър”, “Св. Богородица” и “Св. Никола” – но учителите в тях са все малограмотни свещеници и занаятчии.¹

Първото килийно училище в **Шумен** е открито към църквата “Св. Възнесение”, което в началото на XIX век се превръща в общоградско килийно училище. Учители в него са светски лица. То просъществува няколко десетилетия. Междувременно в Шумен, където, освен общоградското, има и частни килийни училища в домовете на учителите, около 30-те години възниква и второ килийно училище.²

В крайдунавския град **Лом** първата “килия” е открита през 1792 година към старата църква “Св. Никола” в Борунската (Читашката) махала. Там се преподава главно “азбука, наустница и Псалтир”. Учители и граматичи в това училище са последователно: поп Стамен, поп Йоцо (1818-1821), даскал Събчо (1821-1824) от Вълкова Слатина, даскал Алексей Далматинец (1825), който обучава 60 ученика, Хаджи Иван от Студено буче (1832), граматик Нанчо от Вълкова Слатина (1834), даскал Недялко (1835), даскал Кръстьо от Лом (1836), даскал Кръстьо от София (1837), Киро поп Ненов от Берковица (1838), Димитър Крънча (1839) и даскал Тодор от Търново, който води занятията в килийното училище до 1847 година, когато то бива закрито.³

В началото килийното училище в Лом подготвя младежи за свещеници. Едва при даскал Тодор то започва да подготвя учениците за “грамотни търговци” и занаятчии. Пристанищният град оказва силно влияние в целия Ломски край, където се появяват и много селски килийни училища, наречени “зъвници” (изби). Най-старото известно килийно училище в Ломския край е открито още през 1772 година в с. Вълкова Слатина, където получават своето образование ломските свещеници-даскали: поп Пенко, поп Семьон и поп Дамян, Ненчо Граматик и други.

Процесът на откриване на селски килийни училища се засилва след смъртта на Пазвантоглу и омиротворяването на Видинския санджак, когато едно след друго се

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Стара Загора. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Шумен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Лом. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

появяват такива училища в редица села в Ломския край: 1805 година – във Вълчедръм, 1821 година – във Медковец, 1823 година – в Крива бара, в Дългошевици, 1825 година – в Къркижаба, 1826 – във Василовци и др. Възпитаник на селските килийни училища в Ломско е и поп Пунчо от Мокреш, автор на известния дамаскин от 1796 година, написан на народен език, за да го разбираат, както той сам се изразява, “простите люде”.

През 1813 година в метоха на Хилендарския манастир при църквата “Св. Петър и Павел” в **Свищов** Неофит Бозвели открива килийно училище, каквото има и при църквата “Преображение” до идването в града през 1815 година на Емануил Васкидович, българин от Мелник, който създава там елинско училище¹.

Знае се, че първото килийно училище в **Карлово** е основано през XVII век, когато там пребивава като учител и краснописец поп Аврам Димитриев. През първата половина на XVIII век даскал Георги открива второ килийно училище в Карлово. Като начална дата за първото обществено килийно училище в града се сочи годината – 1799. В периода 1807-1817 година в Карлово има вече три килийни училища. Килийни учители в този град по това време последователно са: Атанас Валдос от Велес, Николай Битолецът и Нено Келешът.²

Знаят се имената и на създателите на първите килийни училища в **Сливен**. Хаджи Неофит открива там първото българско училище в 1805 година, а Хаджи Крънчо – второто – в 1811 година.³

До първата четвърт на XIX век просветният живот в **Плевен** се формира от съществуването на няколко килийни училища, открити към манастирите. Най-известните килийни учители тук са Иеромонах Теофан, дякон Марко и дякон Хрисант.

В **Ловеч** килийно училище има към манастира “Св. Богородица”, което разпространява знания още през XVII век. В самия град в метоха на Гложенския манастир през 1827 година се създава и второ килийно училище с учител Павлин, а около 1830 година даскал Коста също открива в къщата си килийно училище. След затварянето му от турците килийното училище бива преместено в един от метосите на същия манастир⁴.

Според приписка от 1753 година килийно училище има и при старата църква “Св. Богородица” в **Пазарджик**. Килийни училища тук се откриват и към местните метоси на светогорските манастири, като обучението им се води на гръцки и български. През 1823 година епископ Дионисий Агатоникийски, българин по произход, изгражда със свои средства училище с две отделения в двора на същата църква и наема за учители свещеници от Света Гора. Създаденото от Дионисий

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Свищов. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Сливен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

⁴ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Ловеч. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

училище, наречено “Владиково школо”, се явява първото обществено училище в Пазарджик. Паралелно с него в града работят още няколко частни светски училища на учителите: Коста Даскала, Стойко Попгьоргов, Атанас Янаков, даскал Стоян, брат му – даскал Стойко и други.¹

Създаването на българско килийно училище в **Търново** е свързано с името на будните българи отец Зотик, светогорски монах и игумен на Преображенския манастир и с търговеца Велчо Атанасов – Джамджията. Дватама осъществяват своето народополезно дело благодарение силната подкрепа от страна на целия абаджийски еснаф в града. Началото му е поставено в 1822 година и в продължение на двадесет години то, заедно с килийните училища в някои от съседните на Търново села, разпространява българската писменост и поддържа будно българското народностно съзнание.²

Килийното училище в **Кюстендил** просъществува около 25 години. През 1820 година построяват специално за него скромна сграда в двора на църквата “Успение Богородично”, която дава представа за облика на сградите на този вид български училища: Едноетажна паянтова и едностайна постройка, с пръстен под, с малки и облепени с книги прозорци и с огнище в единия ъгъл, а учениците седят на подвижни пейки. Издръжката на това училище в Кюстендил е давана от църковните приходи, тъй като учителите в него са едновременно и псалтове или клисари. Заплатите им се допълват от малка такса, събирана от родителите на учениците. За отоплението се грижат самите ученици. Спазряването на учителите става от митрополита със съгласието на градските първенци. Учебното съдържание има предимно религиозен характер. Преподава се български език, изучава се четене, писане, църковно пеене. Учениците пишат върху дървена плоча, облепена с восък. Учителят се занимава с всеки ученик поотделно. Преминаването в по-горна степен става, след като ученикът завърши с успех изпита по някоя от определените за изучаване книги. Изучилият “Светчето” се смята за завършил “висша наука” и вече може да бъде ръкоположен за свещеник или условен за учител. Знаят се имената на някои от учителите в Кюстендилското килийно училище, които са предимно външни хора: Захари дедо Стоицов от Самоков, Иконом Попстоянов, Васил Абаджията от Сапарева Баня, Панайот с прякор Мисирко и монасите Йоаким и Кесарий³.

До първата четвърт на XIX век просветният и културният живот в **Плевен** се изразява чрез дейността на няколко килийни училища, открити към метосите на Рилския, Карлуковския и на Светогорските манастири. По-известни килийни учители по това време в Плевен са йеромонах Теофан и дяконите Марко и Хрисант. Първите стъпки към светското образование в града са от 1824 година, когато

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Пазарджик. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Велико Търново. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Кюстендил. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

черковното настоятелство поема част от издръжката на Хрисант, а на следващата година назначава и първия светски учител Никола Московеца.

В **Ямбол** първото българско килийно училище се открива през 1805 година от Хаджи Неофит. Втори учител през 1811 година в същото училище става Хаджи Крънчо. В 1833 година монахът Терапион открива килийно училище при църквата “Св. Троица”.¹

В **Търговище** сведения за съществуване на килийно училище има от 29 юни 1836 година, когато за учител в него, според църковната хроника, бива назначен даскал Иванчо със заплата от 1 200 гроша за 16 месеца. Училището се помещава в малка стая, пристроена непосредствено до църквата. В по-голямата си част учителите в това училище са светски лица – занаятчии и търговци, които гледат на учителството си като на допълнително, второстепенно занятие. Учителят работи обикновено в самата стая, а учениците му изписват върху пясък църковнославянските букви под надзора на по-големите ученици. Всички изучават Наустницата, Часослова и Псалтира, а успоредно с това – църковно пеене и много рядко смятане.²

Към 1762 година, на територията на днешните български земи има разкрити и действат 112 български килийни училища, където се поддържа жив пламъкът, който ще разпали българското просвещение.

Елински и елинско-български училища

Градските съсловия първи осъзнават непригодността на старите килийни училища в новите условия, изискващи значителни светски познания за всяка стопанска инициатива, затова в самото начало на XIX век те насочват своето внимание към съществуващите в някои градове светски елински училища, където започват да изпращат и своите деца. Така българите в градовете успяват за по-малко от десетилетие да превърнат много от тези светски училища от елински в елинско-български.³

Със зараждането и замогването на българската буржоазия и оформянето на възрожденските български градски центрове все по-голяма става необходимостта от светско образование. Българските търговци и производители се нуждаят в по-голяма степен от познания по география, математика, естествена история, физика и от владееене на европейски езици, което старото килийно училище не може да им даде.

В крайдунавския пристанищен град **Свищов** през 1815 година се открива първото такова елинско-българско училище. Негов създател е роденият в Мелник Емануил Васкидович. По негова инициатива гражданите на Свищов построяват нова училищна сграда. Васкидович пътува до Виена и из Влашко, за

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Ямбол. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Търговище. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Генчев, Н.** Българското възраждане. София, 1995, с. 155-157

да събере от тамошните български емигранти-търговци средства за училището. В това училище се преподават гръцки и църковно-славянски езици. Под прякото ръководство на Васкидович “училището в Свищов става национално-патриотичен център, който вдъхва на своите ученици “българско чувство”. През 30-те години “славяно-елинското училище” в Свищов се превръща в “съсредоточно” и смесено училище.

През 1831 година свищовските първенци повикват от Рилския манастир за учител Христо Павлович Дупничанин. Неговото училище при църквата “Св. Петър и Павел” в Долната махала бива наречено “славяно-елинско”. Няколко години след идването си той продължава да преподава и гръцки език, който е необходим за търговците. Българският език в това училище става основен, а гръцкият отстъпва на втора позиция. Училището на Хр. Павлович се дели на “нисше” и “главно”. В “нисшето” преподават последователно даскал Николчо и даскал Пени по таблиците на Неофит Рилски, приготвени за Габровското училище, съобразно Бел-Ланкастеровата метода. В “главното” училище занятията води самият Христати Павлович, който преподава българска граматика, катехизис, аритметика, българска история, риторика, логика, богословие, география, славянски и гръцки език. В това училище идват ученици чак от Търново. Ученици на Павлович в Свищов са и изявилите се по-късно като видни български общественици и книжовници: Драган Цанков, П. Р. Славейков, Николай Катранов и др.¹

Дошлият в 1818 година в **Пазарджик** епископ Кирил слага ръка на църквата и на училището, в които налага само гръцки език и изхвърля от тях българския. Икономически силната гръкоманска партия в града довежда през 1820 година до отварянето в Пазарджик на елинско училище с гръцки учител. През 1837 година пазарджишкият еснаф изгражда временно училище в църковния двор, в което бива поканен за учител Кесари поп Василев, който две години по-късно въвежда взаимната метода на обучение. През 1842 година, с дарения от еснафа и с доброволната помощ от гражданите, срещу църквата “Св. Богородица” се изгражда нова училищна сграда, която има седем просторни учебни стаи. Тъй като гръкоманите още имат надмощие в общината, те обсебват новата сграда и назначават там за учители гръкомани-елинофили, но това състояние продължава само още три години.²

През 1819 година в **Котел** се открива второто елинско-българско училище. То е създадено и ръководено до 1826 година от Райно Попович. Той успява за кратко време да подготви в това училище няколко четци, даскали, но и някои от първите български книжовни дейци като Петър Берон и А. Кипиловски.

Първото елинско училище в **Сливен** отваря врати през 1805 година, в което преподава даскал хаджи Диаманди Мангалоолу. Периодът до Заверата, до 1821 година, съвпада с времето на най-големия разцвет на елинизма в града. Най-

¹ Вж **Генчев, Н.** Българското възраждане. София, 1995, с. 155-157

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Пазарджик. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

известни учители по това време са: Тодор Куция, даскал Николаки, който е учител на Иван Добровски, хаджи Илия – баща на Сава Доброплодни, поп Янко, даскал Йоргаки и Георги Цукала. Последният идва през 1836 година и се проявява като ревностен радетел на гърцизма и гонител на българщината, поради което в 1840 година бива изпъден от сливенските граждани. Но още преди изгонването му учителите Любен Младенов и Димитър Йозов започват да преподават на български език. В Сливен през 1820 година Иван Селимински открива светско училище, в което се преподава аритметика, физика, география и естествена история.¹

Няколко години по-късно, в 1826 година, в град **Карлово** отваря врати едно от най-прочутите елинско-български училища, в което се преподават исторически и филологически знания на гръцки и на български език, открито също от Райно Попович. В това училище се изучават всички общообразователни предмети и старата гръцка философия на български и на гръцки език. От 1834 година то става класно училище, което подготвя учениците по програмите на гръцките школи в Букурещ и Цариград. Възпитаници на това училище в Карлово са такива възрожденски деятели като Георги. С. Раковски, Евлоги Георгиев, Гавраил Кръстевич, Ботьо Петков и др.²

В градовете Котел, Свищов и Сливен през следващите няколко години също възникват такива елинско-български училища.

В **Стара Загора** през 1827 година се открива Елинистично училище, което първоначално има значителен успех сред чорбаджиите и заможните слоеве на града. По инициатива на общинското ръководство пет години по-късно в Стара Загора се открива и първото светско училище с преподавател даскал Атанас Иванов, но то просъществува само няколко месеца.³

Частни елински и елинско-български училища в **Шумен** се появяват в края на 20-те години на XIX век. През 1840 година в този град е открито обществено елинско училище, което се издържа с общински средства. Първ учител в него е Панайот Елиникос. За кратко време в същото училище учителства Сава Филаретов, а по-късно – и Сава Доброплодни.⁴

Този вид училища през първите три десетилетия на XIX век осъществява прехода от старото килийно училище към новобългарското училище, което се появява още в последните десетилетия преди Кримската война. Това са първите светски училища в българските земи, възникнали на основата на споделения опит от новогръцкото светско образование. Но успоредно с елинско-българските училища през 20-те години и началото на 30-те години на XIX век в по-големите български градове се появяват общоградски, само български, училища, които,

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Сливен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Стара Загора. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

⁴ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Шумен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

макар и да се придържат по форма към старите килийни училища, по съдържанието на преподаваните учебни предмети могат да се определят вече като почти светски училища.

Светски училища

През 30-те и 40-те години на XIX век младата българска интелигенция постепенно бива завладяна от духа на просвещението. По това време българските просветители Неофит Бозвели, Константин Фотинов, д-р Петър Берон, Неофит Рилски, Васил Априлов и Иван Селимински в своите трудове и слова разпространяват идеята, че просветата е най-великият двигател на човешкия прогрес.¹

Този дух намира най-благоприятна почва в градовете, които поддържат преки търговски и други връзки с просветена Европа, чийто идеи най-бързо стигат до тях.

Първ изразител на идеята за създаване на светско новобългарско училище става роденият в Котел голям български просветител д-р Петър Берон, който получава много високо за времето си образование в Хайделберг и Мюнхен, след което се занимава с научна дейност, изследвайки различни проблеми от областта на физиката, философията, астрономията и естествените науки. Той живее продължително време в Париж, където се изявява като учен от най-голяма европейска величина, като обнародва редица научни съчинения и създава нова теория за устройството на света. Той създава и първия новобългарски учебник, чрез който открива път на модерната педагогическа мисъл в българското възрожденско училище. През 1824 година Петър Берон издава в Брашов със средства на сливения търговец Антон Иванов учебника “Буквар с различни поучения”, познат в българската книжнина като “Рибен буквар”. В тази книга д-р Петър Берон излага своя проект за преустройството на българската просвета в духа на новите изисквания на европейската педагогическа мисъл. Тя съдържа няколко раздела: граматика, естествена история, аритметика, анатомия, забавни и поучителни четива из историята и живота на знаменити личности. Д-р Петър Берон предлага нова модерна методика на обучение по подобие на много популярната по това време Бел-Ланкастеровата система, позната у нас като “взаимоучителна метода”.² Така се стига до въвеждането на взаимните училища. Те се доближават значително до училищата в Европа. Самите европейци, които пътуват по това време из българските земи и посещават градовете Русе, Видин, Търново и Пловдив, споменават в дневниците, че там виждат училища с по сто и над сто ученици, и наричат тези училища “колежи”. Така те свидетелстват, че видените от тях училища в големите български градове не се отличават съществено от тогавашните европейски учебни заведения.

¹ Вж **Чакърров, Н.** и **Ж. Атанасов.** История на българското образование. София, 1967; Генчев, Н. Българското възраждане. София, 1995, с. 158

² **Бъчваров, Н. М.** Д-р Петър Берон. Живот, дейност, натурфилософия. София, 1975; **Буквар** с различни поучения, събрани от Петра Х. Боровича за българските училища, 1824

През 20-те години на XIX век жителите на Долна махала в **Свищов** довеждат двама сърби от Банат, които преподават славяно-български език по взаимната метода. В 1824 година учителят Васкидович преименува официално това свищовско училище на “славяно-българско”. До 1830 година то е едностепенно, след което се разделя на две степени: “долна” – с елементарен тригодишен курс на обучение, и “горна” – с по-сложна система за подготовка, където обучението продължава до четири години. Тази степен впоследствие се утвърждава като класно училище, но Васкидович бива отстранен от училището през 1847 година поради конфликт с гръкоманите в града. В 1854 година свищовлии го повикват отново, защото отсъствието му се отразява неблагоприятно върху учебното дело в града им.

С популярността на свищовското училище под ръководството на Васкидович расте и броят на неговите ученици; през 1826 година те са 34, а през 1829 година – 62. От същата година в свищовското училище започват да преподават и поддаскали. След десетгодишно учителстване в Долната махала Христки Павлович си построява къща в Горната махала на Свищов, където открива ново славяно-българско училище. През 1841 година неговите съмахленци построяват сграда за новото си училище. През 1850 година всички свищовски училища се обединяват по инициатива на гражданите на четирите махали, за да може да се създаде една обща каса за издръжка на всички училища в града. Много преди това в Свищов вече има създаден специален фонд за построяване на училищна сграда, в основата на който лежи дарение от Филип Сакелариевич.¹

В **София** началото на преустройството на килийното училище в духа на възрожденските идеи поставя учителят Стоимен Рилчанин, който през 1828 година открива свое частно училище. В него той за първи път въвежда светски предмети – география, история и аритметика – но обучението на учениците води предимно на гръцки език. Създаването на новобългарското училище в София и въвеждането на взаимната метода в него се свързва с името на Захари Иконом Круша от Самоков. Софийската църковна община го привлича за учител от град Копривщица. Захари Круша открива през 1839 година първото взаимно училище в София при църквата “Св. Неделя”. И тук, както в повечето новобългарски училища по това време, обучението за всички ученици е общо, като за помощници на учителя се подготвят по-възприемчивите ученици, наричани “показуватели” и “тълкователи”, които се грижат най-вече за начинаещите. В училището на Захари Круша има осем чина и в зависимост от степента на наученото се минава от първия към последния чин.

За обучението в училището се използват съставените от Неофит Рилски 66 взаимоучителни таблици, които включват материали по четене и смятане. Обучението по писане започва върху пясък, разстлан в специален пясъчник на първия чин. Следва писането с калем върху плоча, което се върши от втория до седмия чин. Само най-напредналите, тези, които са достигнали до последния, осми

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Свищов. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004; *Цариградски вестник*, А, 14, 3 април 1848

чин, получават правото да пишат с перо и мастило. Обучението по аритметика в училището на Захари Круша става чрез постепенното научаване на числата и изучаването на четирите действия с тях в обхват от 1 до 1 000. Най-напредналите ученици изучават още граматика, география, история и вероучение. Във взаимното училище на Захари Круша в София, както и в други взаимни училища в българските градове, съществува регламентирана система за награди и поощрения, както и за наказания и порицания. Съобразно показания успех и поведението, на шиите на учениците се окачват табели с надписи: “добър”, “послушен”, “прилежен” или “ленив”, “лъжец”, “развратен” и др. Курсът на обучение в това училище трае от три до четири години.

Училището на Захари Круша в София добива изключително голяма популярност сред българите. Той започва през 1839 година с 10-12 ученици, още през следващата 1840 година те са вече 40, за да достигнат след още няколко години до 150 (135 момчета и 15 момичета). Обучението във взаимното училище на Захари Круша се води само на български език, което му създава много врагове сред гръкоманските среди. Той подготвя редица свои ученици за достойни заместници в борбата за утвърждаване на българското просвещение, сред които особено се откроява Манол Лазаров. Последният продължава делото на Захари Круша и взема най-активно участие в църковните борби.¹

По инициатива на владиката Иларион Критски в **Търново** през 1832 година се открива елинско взаимно училище, в което с обучават ученици не само от Търново, но и от Габрово, Елена, Лясковец, Трявна и околните села. Училището е смесено и в него се преподава само на гръцки език. Чак до средата на XIX век в това училище се учат децата на едни от най-богатите търновски граждани. Началото на българското взаимно училище в Търново се поставя през 1836 година с построяването на църквата “Св. Николай”, в която от самото начало се служи само на български език. Учители в българското взаимно училище са Петко поп Николов, Захари Княжевски, Георги Кисимов и други, които образуват ядрото на новосформираната българска партия в града. Нова специална сграда за своето взаимно училище търновци построяват в 1843 година. За главен учител в нея е привлечен Никола Василев от Златарица, известен като Никола Златарски, който преподава по модерната Ланкастерова метода. Той въвежда в училището чиновете “пясъчници”. Според степента на усвояения учебен материал учениците в това търновско училище биват разделени на полукръгове, като взаимно се обучават на четене, писане, вероучение и смятане.

Второ българско взаимно училище в Търново е открито през 1842 година в Долната махала в частната къща на учителя Христо Драганов. Основните средства за него постъпват от Табашкия еснаф, който построява сграда за училището, плаща на учителите и подпомага бедните ученици. Главната роля за добрия успех на това училище изиграва неговият епитроп Георги Табака – първомайстор на Табашкия

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : София. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

еснаф, върл противник на гърцизма. С неговата лична подкрепа Неофит Бозвели бива назначен за протосингел, а П. Р. Славейков – за учител в същото училище. Други известни учители тук са: Христо Драганов, Яков Христович, Димитър Самоводски, Минчо Григоров и др. През 1856 година пак с решаващата помощ на Табашкия еснаф, начело с Цанко Николов, в Търново е построена нова сграда за училище в Долна (Асенова) махала. Училището, издържано изцяло от Табашкия еснаф, впоследствие става смесено, като броят на момичетата в него достига 80.

В извънградската махала на Търново – Марино поле, около църквата “Св. Марина” – през 1851 година също се основава взаимно училище с главен учител Пенчо Рачев, в което се обучават 150 деца.

Учебното дело в старата българска столица по това време се характеризира с широко застъпване на девическото образование. И в килийните, и в смесените взаимни училища се учат много момичета от града, а през 1846 година в двора на църквата “Св. Никола” се открива и първото девическо взаимно училище в Търново. За негова учителка е условена Теодора Христова – игуменка в манастира “Св. Никола” в Арбанаси, която учителства в него до 1856 година, когато е заменена от учителката Анастасия Николова Джаджева и поп Стефан Георгиев.

В такава обстановка на общ подем в българското училищно дело на 2 януари 1835 година в предприемчивото **Габрово** се открива училище от нов тип – Габровското народно светско училище. Идеята за него се поражда сред българската колония в Одеса, където с голям авторитет и влияние се ползват габровчаните по рождение Васил Априлов и Никола Палаузов. Тя е подкрепена от българската емиграция в Букурещ.

Създава се фонд за изграждане на сграда за новото училище, за което всички габровски първенци и много граждани дават своята лепта. През 1832-1833 година сградата е построена с общи усилия. За “уредник” и пръв учител в това габровско училище е нает Неофит Рилски, който през 1834 година изучава в гръцкото училище в Букурещ новата взаимоучителна метода и превежда на български таблиците и учебните помагала, по които трябва да води обучението на учениците в габровското училище. В същото време той подготвя и своята българска граматика, която отпечатва в Сърбия с помощта на Милош Обренович. Попечителите на училището Васил Априлов и Никола Палаузов изпращат от Русия славянски книги и учебни пособия.

Габровската община събира и първите ученици за новото училище, което за кратко време се превръща в значим център на новобългарската просвета. В него се обучават деца не само от Габрово, но и от всички краища на България, докдето се разнася славата му. Към Габрово и лично към Неофит Рилски започват да се обръщат много български общини, които също искат да открият свое народно училище по взаимоучителната метода.

Възрожденското списание “Училище” дава висока оценка на ролята, която изиграва Габрово за развитието на новобългарското училище: “Между българските селения Габрово взема честта да замисли и да приведе в действие прекрасната мисъл за възстановяването на българското народно образование. Тая

мисъл принадлежи на техния съотечественик, незабравимия за тях и за българите Василия Е. Априлова, който най-първо предприе уреждането на едно редовно училище в Габрово за български език... Така габровското училище не само, че послужи като пример и образец за въздигане и на други училища, но то заслужи още, като достави на повечето от тях учители и като ги снабди с необходимите за пръв път учебни книги...¹

Така само за едно десетилетие след 1835 година в преуспяващите в търговско и промишлено отношение български градове Свищов, Копривщица, Пловдив, Карлово, Сопот, Калофер, Панагюрище, София, Търново, Котел, Русе и други се откриват 35 такива взаимни училища.

В някои от тези новобългарски училища са привлечени значителен брой момичета. В първите една-две години във взаимните училища момчетата и момчетата се учат заедно, но няколко години по-късно биват открити специални девически училища. Първото девическо училище се създава в **Плевен** през 1840 година от Анастасия Димитрова. През следващите няколко години в градовете Враца, Ловеч, София и Свищов отварят врати начални училища за момичета. През 1841 година Хр. Павлович разкрива девическо училище в **Свищов** в къщата на свещеник Иван Недялков, който преподава заедно с него в същото училище.

Голяма заслуга за развитието на девическото образование в българските градове от 1840 до 1855 година има д-р Петър Берон,² който всяка година изпраща по няколко хиляди гроша за подпомагане на девическите училища в България. Откриването на първите взаимни народни училища за момчета и момичета в българските градове е дело преди всичко на търговското съсловие, на замогващите се занаятчии и на младата българска интелигенция с подкрепата на целия български народ. Не е случайно, че те възникват в градовете на най-напредналите в стопанско отношение райони, където са обособени занаятчийски и търговски средища. Тези училища създават впоследствие ядрото на новата българска интелигенция, обладана от идеите на просвещението

В **Плевен** през 1831 година общината построява първата специализирана училищна сграда, в която се обучават деца не само от града, но и от съседните села, дори и от Ловеч, за което заплащат от 5 до 15 гроша. През 1842 година в Плевен пристига известният тогава учител Кесарий поп Василев, който въвежда взаимния метод и по този начин създава заедно с Георги Ламбринов първото взаимно училище в града. Първото светско девическо училище в Плевен през 1841 година създава учителката Анастасия Димитрова. През 1845 година в него се учат 90 ученички, а в 1852 година – 40 ученички. За издръжката и управлението му в началото се грижи Врачанският епископ.³

На централния площад в **Калофер**, близо до река Тунджа, през 1845 година е построено и открито голямото училище на даскал Ботьо Петков, побиращо 500

¹ Вж *Училище*, V, 15, притурка, 30 август 1875

² Вж **Бъчваров, Н. М.** Д-р Петър Берон. Живот, дейност, натурфилософия. София, 1975

³ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", 2004

ученици, пред което по-късно, по повод на празника на славянските просветители, Христо Ботев ще произнесе пламенната си реч срещу робството и чорбаджиите. Ботьо Петков започва учителската си дейност в Калофер още от 1836 година.

Жителите на град **Лом**, за да задоволят своите пораснали икономически и културни потребности, съставят през 1847 година една специална комисия, излъчена от еснафите в града, на която възлагат задачата да открие взаимно новобългарско училище по подобие на училищата в Габрово и Враца. На 1 септември 1848 година в квартала Вароша в присъствието на цялото българско население и на всички живеещи тогава в Лом сърби, гърци, австрийци и др., тържествено бива открито първото в целия Видински санджак Взаимно училище, което се помещава в специално построена за целта двуетажна сграда с три просторни учебни стаи. За пръв учител в ломското взаимно училище е уговорен младият врачанец Кръстю Стоянов Пишурка (1848-1850, 1852-1857, 1863-1864). Той успява да въведе и много успешно да прилага новата Бел-Ланкастеров системa, а с нея и редица нови учебни помагала и пособия, като таблици, железни обръчи, пясъчници, амвон, чинове и т. нар. “оруглици” – слънчев кръг, символ на науката, в който са разположени буквите и цифрите.

Към достиженията на просветното дело в Лом трябва да се отбележи и дейността на Девическото училище в града. Още в 1848 година някои по-будни ломски фамилии изпращат своите момичета в новооткритото взаимно училище на Пишурката. Консервативните настроения в града надделяват и впоследствие училището престава да бъде смесено.¹

Реформирането на учебното дело в **Шумен** става в самото начало на 40-те години на XIX век, когато начело на Градската община застава хаджи Стоян хаджи Ганушев. През 1841 година в Шумен е открито първото новобългарско училище, за което в годините 1843-1844 се построява и нова сграда в Черковния квартал на града. Средствата за това училище са предоставени от осем занаятчийски организации: от абаджийския, бакалския, дикиджийския, казанджийския, кожухарския, овчарския, железарския и куюмджийския еснаф. Учителят Николай поп Тодоров е изпратен в Габрово, за да изучи добре взаимоучителния метод, който да приложи после в Шуменското училище. Разкритото новобългарско училище в Черковната махала осигурява достъпно за всички деца безплатно обучение. То се води на новобългарски език по взаимоучителния метод. Най-известните учители в него са Ст. Изворски, С. Филаретов, Т. поп Антониев и други.

В Шумен девическото образование съществува от 40-те години на XIX век. През 1847 година девическото взаимно училище се отделя от мъжкото. Първоначално то се помещава в сградата на старото килийно училище при църквата “Св. Възнесение”, а от 1850 година – в сградата на бившото елинско училище, подарено на черковното настоятелство от Атанас хаджи Великов. Обучението в него се води по програмата на мъжкото взаимно училище, като много от неговите

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Лом. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

учители преподават и на момичетата. По инициатива на училищния настоятел хаджи Атанас Стоянов в Шумен през 1853 година се създава и второ начално девическо училище, в което се преподава по взаимния метод. Първа учителка в него става Елена Златарева – ученичка на Сава Доброплодни, която е и първата учителка от Шумен.¹

През 1836 година карловските граждани построяват нова сграда с обширни стаи, специално за разкриване на взаимно училище. Още със започването на строежа старият поп Васил изпраща сина си Христо при Неофит Рилски в Габрово да изучи новия метод на обучение и да се подготви за учител. На 26 април същата година той пристига в Габрово, а на 10 май там идва със същата цел и Брайко хаджи Генов. Взаимното училище в **Карлово** се открива през 1837 година и се развива паралелно със школата на Райно Попович, която става негов горен курс. В началото на 1842 година във взаимното училище в Карлово се обучават на български около 160 ученици. Освен тях, тук се обучават и възрастни граждани. През 1846 година броят на учениците в Карловското училище нараства на 350, от които – 50 са отделени в три по-отбрани класа. Те изучават пълен катехизис, славянска граматика, славянски уроци, землеописание, стара история, писменик, елинска история, елинска граматика, българска граматика, аритметика, църковна история, свещена история, превод от български на гръцки и църковно пеене. През 1851 година седмичната програма на Карловското училище предвижда обучение преди обяд и след обяд.²

Първото българско светско училище в **Стара Загора** се открива в махалата “Св. Никола” през 1941 година. Това става по инициатива на Александър Екзарх, Господин Славов, Иванаки Стоянов и даскал Атанас Иванов. В това училище се преподава само по Бел-Ланкастеровата метода. До 1848 година такива училища в Стара Загора се откриват и в махалите “Акарджа”, “Св. Димитър” и “Св. Троица”. Във всички градски училища на Стара Загора по това време се обучават общо над 500 деца. Заплатите на учителите в този ранен период са още минимални, а понякога и никакви. Често те се задоволяват с продукти, донасяни от родителите на учениците. Някои от тях припечелват допълнително като иконописци, шивачи, църковни певци и др. През 1850 година със средства на еснафските организации на града в старозагорската махала “Св. Никола” се построява нова голяма училищна сграда. Там се настаняват основните и класните паралелки под общото име Главно училище. В първите години след откриването то е третокласно, а от 1855 година – става петокласно. В него учат български деца не само от Стара Загора, но и от близките южнобългарски градове: Нова Загора, Чирпан, Сливен, Ямбол и др. Голяма е помощта на учебното дело в Стара Загора, оказана лично от Александър Екзарх, Захари Княжески и други старозагорци, получили образованието си в чужбина. Те изпращат на училищата в града книги и много съвременни учебни пособия. През 50-те години на XIX век

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Шумен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

старозагорските училища минават изцяло на обществена издръжка от еснафските организации, черквите и завещанията на отделни лица.¹

В **Сливен** учителят Димитър Йозов пръв въвежда през 1836 година взаимната Бел-Ланкастеровата метода. Второто девическо училище в Сливен през 1852 година се обединява с първото. Учителки в него са Зюмбюла Талимова, Мария Панова, Неделя Белчева, Зоица Тюлемезова и Аргира Димитрова, но най-голяма заслуга за девическото образование в Сливен имат двамата видни просветители Добри Чинтулов и Сава Доброплодни, които също преподават всеки ден по 3-4 часа в него.²

В **Пазарджик** 1 ноември 1845 година се счита за рождената дата на новобългарското училище в града. Никифор поп Константинов, който на този ден е назначен за главен учител в Пазарджик, извежда училището на едно от първите места по българските земи, като постепенно го издига до класно училище. За кратко време броят на учениците, заедно с тия от околните села, достига 700 души. Главното взаимно училище, което се намира във Вароша, има четири отделения, в които се изучават последователно различни дисциплини, както следва:

Първо отделение – начало на четене и писане;

Второ отделение – свободно четене и писане, аритметика и земеописание;

Трето отделение – славянска граматика, начало на гръцки език;

Четвърто отделение – математика, катехизис, славянски превод, руски и гръцки езици.

Точно по Димитровден през 1847 година, поради нарасналия брой на учениците в Пазарджик, бива открито ново училище, разположено в двора на църквата “Св. Константин и Елена” със 70 ученици и главен учител Георги Райков. На 1 март 1848 година с подкрепата на д-р Петър Берон и Александър Екзарх в града тържествено се открива и девическо училище с учителка – монахинята Татяна. Новооткритото девическо училище първоначално се помещава в една от стаите на главното училище.³

Взаимоучително училище в **Кюстендил** се урежда през 1844 година, което след двегодишна дейност е отречено от местните чорбаджии. В него учителстват Христо Крантов от Дупница, изучил ланкастеровата метода в самоковското училище през 1843 година като поддаскал на Калиста Лука. Кюстендилското гражданство не одобрява преподаването му и той напуска училището. По време на учителстването на Н. Тоджаров през 1846 година в двора на църквата започва да се строи внушителна сграда за ново училище. Първо се изгражда трикорабна училищна зала с размери: 15 / 10 м. Шест дървени колони носят таван “слънце” с изписани на него растителни орнаменти и учебни помагала като глобус, вечен

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Стара Загора. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Сливен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Пазарджик. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

календар, кристал, стереометрична фигура и други подобни изображения. Над входа от северната страна има стенописно пано с растителни орнаменти и надпис: “Общонародно мъжко българско училище, посветено на Свети Кирил и Методий”. През 50-те години на същия век към това училище се пристрояват две стаи откъм северната му страна с двустранно стълбище и къошк.

В самия край на Кримската война в 1856 година в **Ямбол** също са открити две взаимни училища с учители Ради Колесов и Апостол Куртев.

Създаването на светското народно училище в България се явява, както отбелязва Николай Генчев, “първият реален факт в културната еманципация на българите” и е “израз на духовна пробуда”.¹

Класни училища

През 40-те години на XIX век, когато възрожденските процеси в България обхващат всички области на обществения живот на българите, се появява и необходимостта от по-високо образование, което може да се постигне с въвеждането на по-висока степен на обучение. Този процес се забавя известно време поради липсата на достатъчен брой добре подготвени за такава мисия български учители.

Това става възможно едва от средата на 40-те години, когато в България се завръщат първите младежи, завършили образованието си в европейски училища или университети. **Така възникват класните училища, които се появяват първо в градовете.**

Класното училище е втората степен на новобългарското училище за онези младежи, които са завършили успешно четирите отделения на взаимното училище. До тях се достига чрез един кратък преходен период, като първоначално към взаимните училища се откриват по един-два допълнителни класа.²

Първото класно училище в България се открива в **Копривщица** от Найден Геров през 1846 година, второто – от Никифор Попконстантинов в **Пазарджик** през 1847 година, а третото – от Ботьо Петков – в **Калофер** през 1848 година. През 1850 година Найден Геров открива в **Пловдив** класно училище със средства, дарени от пловдивските първенци Чалъкови, наречено на името на славянските просветители “Св. Кирил и Методий”. През периода до Кримската война пловдивското класно училище се превръща в главен център на българското образование.

До Кримската война на територията на днешните български земи класни училища се откриват и в градовете Габрово, Търново, Русе, Свищов, Шумен и Стара Загора.

В **Шумен** класното училище се открива едновременно с това в Копривщица през 1846 година, като по-висш курс на елинското училище в града. Помещава се в специално построена през 1847 година за него сграда близо до Взаимното

¹ Вж Генчев, Н. Българското възраждане. София, 1995, с.158

² Вж Генчев, Н. Българското възраждане. София, 1995, с.158; Косев, К. Развитие на българското просветно дело. – В: Кратка история на българското възраждане. София, 2001, с. 71-76

българско училище. В него се обучават от 350 до 400 ученици. Шуменското класно училище, за разлика от класните училища в някои други възрожденски градове, е пряко свързано с елинското училище и произлиза от него. Първ учител в него става Сава Филаретов, заместен през 1847 година от Сава Доброплодни, който го преустройва и реформира, като засилва изучаването на българския и въобще на славянските езици. Ръководейки се от идеята да въведе един цялостен образователен процес, той разделя обучението на три степени:

- а) взаимен курс, който трае две години;
- б) основателен курс от три години и
- в) горен или гимназиален курс, също тригодишен.

Реформата е приложена през учебната 1848-1849 година в трите класа на основното и през 1849-1850 година – в първия клас на горния или гимназиалния курс. От средата на 50-те години на XIX век класното училище в Шумен има само български характер, а гръцкият език в него се изучава наравно с другите чужди езици. След Сава Доброплодни в Шуменското класно училище учителстват Хр. Златичев, Иван Манастирски, който е емигрант от Полша, Иван Богоров и други. Милан Рашич Волон създава в Шумен учителско-родителско дружество и въвежда провеждането на родителски срещи в училището. През 1856 година в Шумен се създава и първото девическо класно училище в града.¹

Програмата на класните училища обхваща вече значително по-широк кръг предмети от взаимните училища. В тях се застъпва изучаването на езиците: български, турски и основните европейски езици: френски, немски, английски, необходими на българските търговци, които започват да изнасят своите стоки на пазарите в редица европейски градове. Изучават се и естествените науки физика, аритметика, алгебра, българска история и обща география, катехизис и други.

Градските класни училища успяват за няколко години да подготвят голям брой народни учители и да създадат предпоставка за повсеместно развитие на народното образование в българските земи.

Класно училище с три класа през 50-те години на XIX век се открива и в **Търговище**. В първи клас на това училище се изучава кратка география, свещена история, българска граматика и аритметика с четирите прости действия; във втори клас – пространна политическа география, пространен катехизис, славянски и гръцки езици, аритметика с прости и десетични дробни; в трети клас – политическа география, съдържаща четирите суши (континента), без Европа, математическа география, всеобща история, славянски език, словосъчинение.²

В **Плевен** с идването на Емануил Васкидович започва нов етап в училищното дело на града. През 1849 година той открива там класно училище като продължение на съществуващото начално взаимно училище. Васкидович въвежда за първ път в

¹ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Шумен. София, Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", 2004

² Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Търговище. София, Университетско издателство "Св. Кл. Охридски", 2004

Плевен тържествено откриване на новата учебна година на 1 септември. Въвежда и задължителни седмични програми и доминиране на светските уроци над религиозните. Първите два класа на новобългарското училище изучават: българска граматика, българска история, аритметика, църковна история, нравоучение и краснопис, а следващите два класа – алгебра, световна география, всеобща история, естествена история (зоология, ботаника, минералогия), логика, гръцки език, художествено слово, древногръцка история, а от 1850 година – физика и сметководство.

През 1852 година класното училище в Плевен е преименувано на Градско училище, в което се обучават 70 ученици. То се помещава в сградата на взаимното училище, в което учат 300 ученика. Заплатата на класния учител Васкидович по това време е 7 000 гроша, а на взаимния учител Димчо Грънчаров – 2 000 гроша. Чувствителен напредък това плевенско училище бележи, когато в него за главен учител идва Петър Оджаков от Лясковец.¹

През 1851 година в **Сливен** се завръща Добри Чинтулов и под негово ръководство в града се открива българско класно училище, издържано от общината.

През 1853 година българската одеска колония предлага на руското правителство да подпомогне откриването на едно българско училище от типа на гимназия, което да подготвя учители и свещеници за цяла България. Пловдив е избран за седалище на това училище, като се предвижда Пловдивското класно училище “Св. Кирил и Методий” да се превърне в гимназия, но този проект се реализира значително по-късно и при други условия.

Като обща оценка за този период може да се каже, че през 40-те и началото на 50-те години новобългарските училища окончателно се отделят от гръцкото влияние, което постепенно се заменя с нарастващото влияние на Русия.

2. След Кримската война

След Кримската война (1853-1856) развитието на българската просвета предизвиква силно национално движение, в което се включват всички съсловия на българския народ.² Освен Русия, чрез създаденото през 1856 година в Одеса “Българско Одеско настоятелство”, силно влияние върху българската просвета оказва и Франция посредством своите католически мисии, разкрити в Турция след 1856 година. Благодарение на тези мисии 29 католически училища отварят вратите си за българските младежи, в които учат и такива изтъкнати дейци на Българското възрождане като Добри Войников, Константин Величков, Драган Цанков, Иван Ваклидов, Петър Бобеков и други. Същевременно, около 100 български младежи

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Генчев, Н.** Българската национална просвета и Русия след Кримската война. – В: ГСУ, ФИФ, т. LXVI, 1972-1973, кн. III, София, 1974

завършват медицина, право и литература във френски университети. В българските училища се използват 47 френски учебника и пособия по аритметика, литература, логика, естествени науки, музика и други предмети.

Значителна по това време е ролята и на английските и американските протестантски училища за момичета, открити в Пловдив, Русе, Стара Загора, както и в Солун и Битоля. Особено значение в това отношение трябва да се отдаде на американския Роберт колеж в Цариград – най-представителното учебно заведение в Османската държава, където получават образование голям брой български младежи, изявили се след това като видни общественици, търговци, учители и научни работници.

Същевременно, много български младежи учат и в различни градове на Европа. Български ученически колонии има във Виена, Прага, Табор, Белград, Загреб, Букурещ и др.

В тези условия на непосредствен обмен с европейската образователна система и практика, българското образование отбелязва най-големия си напредък. В страната се създава широка мрежа от основни училища, която вече обхваща всички български градове и много от селата. Така през 1876 година броят на основните народни училища в България достига 1500. През периода: от 50-те до 70-те години на XIX век – действат над 50 класни училища с по два, три, четири и пет класа. В големите градове има открити и 20 класни училища за момичета.

Класните училища постоянно разширяват своите учебни програми. В тях се изучават всички основни дялове на науката, както и по няколко европейски езика, с приоритет на френския. В някои от класните училища се преподават и практически дисциплини като търговия и земеделие. Една значителна част от учителите в тях са завършили висше образование в чужбина и като преподаватели в българските училища разнасят духа на просвещението и разпространяват европейските идеи за организиране на свободно гражданско общество.

Като най-големи просветни центрове в днешните български земи, които определят посоката в новобългарското образование в периода след Кримската война (1853-1856) до Освобождението на България в 1878 година, се очертават градовете Пловдив, Стара Загора, Габрово, Свищов, Шумен, Елена, Търново, Русе, Варна, Неврокоп, София и др.

В някои от българските градове, които нямат преди това класни училища, такива се създават веднага след края на Кримската война. В **Ямбол** Добри Чинтулов открива класно училище през 1857 година, в което се обучават 120 ученика. Друг учител в ямболското класно училище по това време е Атанас Кожухаров, а след него там учителстват Стефан Томов и Димитър Хаджииванов, завършили престижния Роберт колеж в Цариград. Първото честване на празника на славянските просветители “Св. Кирил и Методий” в Ямбол става през 1859 година. До Освобождението на България в Ямболско има разкрити 50 български училища.

В периода след Кримската война българските градове бързо разширяват мрежата си от взаимни народни училища, както и класните училища.

Голяма помощ за развитието на новобългарското образование в **София** оказва големият родолюбец Денкоглу – виден български търговец в Русия, родом от с. Балша, Софийско. С негови стипендии голям брой софийски младежи успяват да завършат Московския университет, Одеската семинария и Ришельовската гимназия. Денкоглу дарява 30 000 гроша от необходимите общо 59 000 гроша за построяване на сграда за училището при църквата “Св. Неделя”, което впоследствие прераства в класно училище. Денкоглу препоръчва лично пред училищното настоятелство Сава Филаретов за главен учител в София през 1857 година. С идването на Сава Филаретов настъпва видим прелом в учебното дело в София. Докато той е главен учител, освен взаимното училище при църквата “Св. Неделя”, отварят врати и смесените взаимни училища с тригодишен курс на обучение в Драз махала и в Имарет махала. По негово време отваря врати и първото класно училище с петгодишен курс на обучение, настанено в новата сграда, построена с дарените от Денкоглу средства.

За да установи добра дисциплина и ред в училището, Филаретов изработва Устав на Софийското българско училище, който публикува в “Цариградски вестник” през 1858 година. Според изработения от Филаретов устав училищата в София са обществени и се издържат от доброволните пожертвования на гражданите и от други “ревнителни на българското образование”. За ученици се приемат навършилите 6 годишна възраст, като броят на учениците е неограничен. Непосредственото обществено ръководство се осъществява от Гражданското училищно настоятелство, а учебната работа остава изключително право на главния учител. Филаретов въвежда и парични глоби за безпричинни отсъствия в размер на 5 гроша за един ден, 10 гроша за два дни и т. н., които остават за издръжка на училището. Главният учител прави още няколко въведения, като периодични срещи на учителите с родителите, лични ученически книжки за поведението на децата не само в училище, но и въкъщи.

Особено внимание и грижи Филаретов отделя за развитието на класното училище. Той си поставя за цел да изгради единно учебно заведение с учебен план, който да задоволява нуждите на гражданите не само от нова висока обща култура, но и да даде една практическа насоченост според стопанските изисквания на времето. Основната цел обаче си остава много доброто усвояване на българския книжовен език и свързането му с другите славянски езици, както и изучаването на необходимите по това време за търговците: гръцки език, практическа и теоретическа аритметика и геометрия. Тези учебни предмети дават познания, необходими както за търговията, така и за земеделието. Преподават се и обща география и обща история, необходими за разширяване на общия политически кръгзор на учениците. Филаретов залага и на изучаването на дисциплини, свързани с развитието на мисленето и миросгледа, като логика, морал, но и на църковната история и катехизиса, които предоставят необходимата основа за познаването и отстояването на бащината вяра.

Славата на Филаретовото училище се разнася далеч извън София. Дописка до цариградския вестник “Ла прес д’Ориан” от 11 май 1859 година отбелязва по този повод, че училището на Филаретов в София съперничи на най-добрите учебни заведения в османската столица, разкрити там от европейските мисии: “Това заведение, откак се управлява от г-н Филаретов, според доброто си съдържание може да се нарече гимназия, нежели училище... и то не остава по-назад от добрите лица в Цариград”.

Обвинен в нелоялност пред султана, през април 1861 година Филаретов е принуден да напусне София и да емигрира в Русия. Неговото четиригодишно учителстване в София остава трайни следи и определя за години напред насоката за развитие на българското образование в този град. Мястото му за кратко време заема Манул Лазаров, а от 1862 година за главен учител в софийското училище е назначен Костадин Геров. През 1863 година за главен учител тук е назначен Михаил Боботинов, роден в София, но поради конфликт с училищното настоятелство през 1865 година той е уволнен и заместен от Веселин Грудев, който откликва на искането на Мидхат паша в българските училища в София да се въведе изучаването на турски език. За тази си отстъпка учителят Грудев загубва доверието на българската общественост в града и е принуден също да напусне работата си като учител. След него длъжността главен учител в София се заема последователно от няколко души: Димитър Македонски (1868), Петър Горанов (1870), Христо Стоянов, Никола Чернокожев, Иван Разсолков. Така от откриването на класното училище в София през 1857 година до Освобождението в 1878 година тук учителстват в различни времена 52 учители, повечето от които са получили образованието си в Русия и Австро-Унгария.

В София успешно се развива и девическото образование, което прави първите си стъпки още преди Кримската война. Захари Круша приема в училището си първите момичета през 1840 година, но като пръв радетел на девическото образование в София с основание се счита учителят Сава Филаретов. С материалната подкрепа на софийския едър търговец Димитър Трайкович и на Денкоглу той успява в 1858 година да открие първото девическо училище в София, което се нарежда сред първите девически училища по българските земи през Възраждането. Още на следващата 1859 година то разполага вече с нова сграда, в която се учат 150 ученички. Първа учителка в софийското девическо училище е Неделя Петкова от Сопот, която остава в спомена на софиянци като Баба Неделя. След тригодишно учителстване тя напуска София и на нейно място като учителки в девическото училище на града постъпват последователно: завършилата в Австрия Рахила Барак-Душанова, Г. Х. Анилко и Неделя Караиванова. Девическото образование в София се развива в рамките на взаимното училище. Само ограничен брой момичета продължават образованието си в класното училище. Оглавяваното от Йорданка Филаретова женско дружество “Майка” разкрива около 1870 година в София и неделно училище, в което се ограмотяват възрастни жени от града.¹

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

През 1857 година в **Благоевград** се създава общоградски фонд за подпомагане на учебното дело в града. Порасналите икономически възможности на градските съсловия през 60-те години позволяват да се осигурят достатъчно средства за обновяване на учебната база и за строежа на нови училищни сгради.

С цел да се открие българско училище през 1860 година във **Варна** се обособява Българска училищна община, която изработва свой печат с надпис: “Българска училищна община – Съгласие, дързост и успех”. В ръководството на общината застават варненските търговци и комисионери Рали хаджи Мавридов, хаджи Стамат Сидеров, Господин хаджи Иванов, Христо Попович и др.

През 1860 година учителите и учениците в **Силистра** организират първото честване в Добруджа на празника на славянските просветители Светите братя Кирил и Методий с годишен изпит на учениците и с тържествена църковна служба.

Силистренските свещеници и учители подготвят общо честване на празника, заедно с учителите и свещениците от околните села. Гръкоманите в Силистра се възползват от факта, че организаторите пропускат да уведомят турските власти и ги обвиняват пред тях в заговор и подготовка на бунт. Властите разтурят така замисленото честване и пращат по селата стража да арестува учителите и свещениците. Поп Чока от Калипетрово умира, щом научава, че го викат в конака. Така този първи опит за честване на празника на Свети Кирил и Методий в Силистра остава в съзнанието на силистренци като “Поп Чоков празник”.¹

В същата година гражданите на **Търговище** решават да построят нова сграда за класното си училище, първия етаж на която завършват за три години. Изработват си и свой печат с надпис “Българска училищна община”. Учебните занятия в новопостроената сграда на класното училище започват в 1863 година с назначаването на П. Р. Славейков за учител. Той преподава там български и турски език, аритметика и естествена история. Със средства на жителите на Грънчарската махала през 1862 година в същия град е построено и Долномахленското частно училище, уредено от повикания за учител виден възрожденец Сава Катрафилов. Подобно училище през следващата година се открива и в Срещната махала.

Градската община в същото време не пести средства за учебни помагала и за училищни потребности. Тя отпуска редовно средства за закупуване на учебници по география, история, граматика и други предмети. Взаимоучителните таблици, по които по това време се преподава в градските училища, се печатат в Румъния върху големи картони. Онези, които постъпват за първи път в училището, се обучават да пишат на пясък. След това обучение учениците сядат на чинове за по шест души, като се разпределят според успеха. Взаимното училище се управлява от главния даскал, подпомаган в цялостната си работа от помощник-учителите. Поддържа се строга дисциплина със сурови наказания за учениците, включващи и побой дори и за най-малките провинения, без да има възражения от страна на родителите. В края на 50-те години на XIX век в Търговище отваря врати и девическо класно

¹ Вж **Бояджиев, П.** Силистра през Възраждането. София, 1993, с. 90-93, 200-244

училище, едно от най-ранните подобни учебни заведения в страната, в което се преподава главно ръкоделие и домакинство.¹

От края на 50-те години в старозагорските училища започват да се учат и младежи от околните села. През 1858 година в **Стара Загора** пристига американският протестантски мисионер Джордж Байгтън, който открива девическо училище с пансион. Добрата уредба и организация на училището привличат много български момичета от Стара Загора, Сливен, Русе и други градове. Пет години по-късно, в 1863 година в Стара Загора се открива и първото българско девическо класно училище. След още няколко години, в 1867 година, петте класа на училището, в което се учат момичета от Стара Загора, Видин, Русе, Габрово, Панагюрище и други, се настаняват в новопостроена сграда при черквата “Св. Богородица”. Главна учителка в това училище става Анастасия Тошева – първата българка, получила високо образование в Русия. Други учителки от същото училище, като Зюмбюла Талимова, Желка Иванова, Смарайда Начева и Кера Бакърджиева, получават своето педагогическо образование в Чехия и Сърбия. През втората половина на XIX век известни старозагорски учители са още и Атанас Иванов, Петър Иванов, Атанас Илиев, Георги Бенев, Наньо Тодоров и други. В отделни години в Стара Загора учителстват П. Р. Славейков, Павел Дагоров, Стоян Веженев и др.²

В 1859 година главният учител в **Плевен** Петър Оджакوف обединява двете взаимни училища в града в едно училище с четири отделения. Той поставя начало на годишните изпити по всички предмети, въвежда нови учебни дисциплини като граждански правдини и длъжност и любов към отечеството. През 1859 година в градското класно училище се обучават общо 72 ученика, разпределени в четири класа: I-ви клас – 27, II-ри клас – 12, III-ти клас – 25 и IV-ти клас – 8. Общият брой на учениците в Плевен през същата година е 350, разпределени в следните взаимни училища:

Свети Николаевското взаимно училище – 120 ученици с учител Христо Ширинков;

Горно Плевенското взаимно училище – с учител Георги Димчов Грънчаров;

Долномахленското взаимно училище в Маньова махала – с учител Александър Хицов.

Всички училища по това време в Плевен се издържат от еснафите в града. Същата година те събират 75 000 гроша в училищната каса, от които изплащат заплатите на учителите в размер на 20 000 гроша.

Нова страница в учебното дело на Плевен открива главният учител Нестор Марков, който въвежда нови предмети: анатомия и физиология и теоретична алгебра. Тези предмети са новост за българските училища. В Габровското училище например те се въвеждат доста по-късно – в 1871 година. В резултат на

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Търговище. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Стара Загора. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

тези преобразования интересът към училището му нараства и броят на учениците се удвоява от 300 на 600. Плевенската община съдейства на учителите в града да откриват нови училища и да възстановяват такива, които по различни причини са преустановили по рано дейността си.

През 1869 година девическото училище в Плевен прераства в класно и за учителка на напредналите е назначена Елена Сливкова. На следващата година за същото училище се построява специална сграда, в която през 1871 година се провеждат и първите годишни изпити за момичета. Двукласното училище в Плевен през 1875 година се преустройва в четирикласно. По време на годишните изпити неговите възпитанички показват по-добър успех от възпитаниците на мъжкото училище в града.

Много показателен за напредъка на девическото образование в Плевен е фактът, че през 70-те години на XIX век в града се откриват още две девически училища: Горноплевенско и Долномахленско.

В Плевен бележи голям успех и една друга форма на обучение - неделното училище. По инициатива на председателя на училищното настоятелство – учителя Никола Горанов – през месец април 1869 година в сградата на Долномахленското училище при църквата “Св. Параскева” се открива неделно училище. Три години по-късно се приема и неговият устав, според който целта на неделното училище е да даде елементарна грамотност на неходилите на училище калфи, чираци, занаятчии и търговци. Те посещават занятията в неделното училище всяка неделя от 8 до 10 часа. Учителите Тодор Коджов и Никола Горанов преподават безплатно, от “отеческа длъжност”. Неделното училище в Плевен се издържа от събираните доброволно пожертвования от всички социални слоеве граждани. За нуждите на учебния процес в това училище е създадена и училищна библиотека със 140 книги. Училищната библиотека е абонирана за редица периодични издания. Училището има и собствен бронзов печат.

В 1871 година две от училищата в Плевен – Свети Николаевското и Градското класно училище – се сливат в Народно Плевенско училище с три класа: долен – тригодишен, среден – двегодишен и горен – също двегодишен.

По инициатива на двамата учители Нестор Марков и Христо Ширинков на 11 май 1873 година в Плевен за първи път тържествено се чества денят на Свети Кирил и Методий. Същата година се приема и устав на Плевенското българско училище, според който:

- Издръжката и ръководството на училището се осъществяват от общината и училищното настоятелство;
- Главният учител осъществява наредбата и управлението;
- Учениците се задължават да посещават целогодишно училището, без безпричинни отсъствия;
- На родителите се забранява да спират децата от училище;
- Учениците се задължават да спазват реда и моралните норми на обществото;
- Учителите трябва да служат за пример и строго да спазват учителското достойнство.

Към този Устав като неразделна част е включена и програмата на училището, съгласно която обучението се увеличава от седем на осем години, а училището се разделя на две степени, всяка по четири години:

Първоначално – с 4 отделения;

Второстепенно – с 4 класа.

Поради това, че в Плевен до Освобождението не е разкрит гимназиален курс, някои от плевенските ученици продължават образованието си в Априловската гимназия в Габрово. До 1878 година 17 ученици от Плевен завършват Априловската гимназия в Габрово, като трима от тях стават учители. Георги Иванов учи в Роберт колеж в Цариград. Седем души отиват да продължат образованието си в гимназията в Табор – Чехия, някои от тях стават студенти в Прага и Лайпциг. Плевенски студенти по същото време има и в университетите в Букурещ, Киев, в Южнославянския пансион в град Николаев, в Петербургския технически институт, в Новорусийския университет и в други висши учебни заведения в Русия.¹

На 22 януари 1861 година се съставя българска община в **Разград**, която има функции на църковно и училищно настоятелство за града. В църковно-училищното настоятелство тогава влизат: Бърни Господинов, Стоян Бахнов, Никола Икономов, който е главен учител на взаимното училище, Велико Христов, Христофор Попов, Стоян Пасов, Петко Нену, Тодор Халюв, Герги Миру Гинюв, Иванчу Куртюв, хаджи Михни, Стоян Симеонов, Георги Попов, Пенчу Дацков. През учебната 1865-1866 година училището в Разград се разделя на основно и на класно. Назначават се нови учители и за всеки клас се определя отделна стая. Момчетата се отделят от момчетата и се създава девическо училище, където се назначават и първите учителки. По решение на общината и училищното настоятелство през 1873 година се построява нова сграда за училището, чието тържествено освещаване става на Архангеловден, на 8 ноември същата година. Новопостроената училищна сграда в Разград успява да приюти всички училища в града – взаимното училище, класното училище и девическото училище, включително и градското читалище.²

През 1863 година Взаимното училище в **Лом** се пренася в нова голяма сграда до църквата “Св. Богородица”. В същата година ловешкият възрожденски учител Пишурка въвежда в училището обучение по звучната метода. Този всеотдаен деятел на попрището на българското просвещение и представител на тогавашната “даскалска поезия” поставя здрави основи на просветата на града, но няколко пъти е гонен от консервативните ломски чорбаджии. През учебната 1859-1860 година той е заместен от ломчанина Тома Младенов, който прави безуспешен опит да промени ломското училище по образец на сръбските прогимназии. През 1860 година тук учителства и пламенният родолюбец Еремия Петров Българов, който също е прогонен от чорбаджиите и емигрира в Белград, където се включва в легията на Георги Сава Раковски. По-късно в 1862 година в Лом учителства и

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Разград. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Атанас Етрофонски. Престижът на ломското училище се възстановява чак след завръщането на Пишурка в него през 1863 година, а по-късно и на Илия Щърбанов (1864), но най-вече – след назначаването за главен учител на ломчанина Никола Първанов (1865-1871), който въвежда класната система.

По това време в Лом напредък отбелязва и девическото образование. Занаятчийското съсловие успява да надделее над консервативните среди в града, които предизвикват закриването на първото ломско девическо училище. През 1860 година неграмотният ломски абаджия Обретен Йонов открива със свои средства първото девическо училище в града, за да могат, както казват радетелите на девическото образование, “да прогледнат и момичетата”. Абаджията Обретен Йотов построява в собствения си двор двуетажна сграда за девическо училище и поканва за учителка Магдалена Илиева от Враца. На следващата година частното училище на Йонов става общинско, без обаче, общината да поеме изцяло издръжката му. През 1865 година общината построява специална сграда за общинско девическо училище в Лом, изцяло издържано от нея, в което преподават и учителките Екатерина Рашева от Стара Загора и Виктория Пишуркова – дъщеря на Кръстю Пишурка.

Никола Първанов, който се явява най-значимата фигура в културния живот на Лом през Възраждането, създава в града класно училище, което е най-високата степен на обучение. Най-напред той формира непълна гимназия от два класа с разпределение на учебните предмети между отделни учители. През учебната 1867-1868 година ломското класно училище разкрива още един – трети клас. Никола Първанов остава в Ломското класно училище до 1871 година, след което за главни учители там са привлечени последователно: Моско Добринов, Георги Петков, Никола Попов, родом от Панагюрище и завършил в Прага, Георги Искренов и Димитър Маринов (1875). В началото на 70-те години на XIX век Лом се оформя като значим просветителски център и като град, в който партията на “просветителите” взема превес над партията на “умерените”. В просветно отношение градът оказва голямо влияние в цялата Ломска каза, където през 1873 година има вече 25 училища със 787 ученика, от които 747 момчета и 40 момичета.¹

В Долната махала на **Свищов** през 1867 година се открива девическо класно училище, а пет години по-късно Фердинанд Дечев от Банат, заедно със своята съпруга, открива в същия град и частно девическо училище с пансион, в което се изучават домакинство, ръкоделие и общообразователни предмети, с немски език. Създаденото в 1870 година в Свищов училищно настоятелство, заедно с еснафските организации в общината, издига много високо нивото на просветното дело в Свищов. Те издирват и привличат учители от различни краища на страната за училищата в града и в околните села.

Гражданите на **Карлово** подкрепят своето настоятелство, което в 1869 година решава да построи ново училище. За целта настоятелството събира стария училищен дълг и закупува една къща и една градина близо до старото училище.

¹ Вж **Маринов, Д.** История на град Лом и Ломска околия. София, 2003, с. 626

Строежът на новото училище започва с общоградско тържество на 17 май 1870 година. За построяването на новата двуетажна сграда са необходими значителни средства – 167 000 гроша. В събирането на тази сума участват всички организации в града: Ученолюбивата дружина, читалището, еснафските организации и отделни граждани. Голямата заслуга на Ученолюбивата дружина е откриването на 6-ти клас в Карловското училище. След 1870 година тя открива и Неделно училище, което има за цел да даде образование на младежите, лишени от възможността да завършат първоначалното училище.

Карлово се слави и със значителните успехи на девическото образование. Христо поп Васил отваря девическо училище в Карлово още през 1846 година, т. е. 6 години след откриването на девическото училище в Плевен от Анастасия Димитрова. Броят на ученичките нараства на 200 и девическото училище става общинско. Големият интерес към училището заставя Христо поп Василев да вземе помощник, като привлича за учител Матю Тантилов. По-късно в карловското девическо училище преподават още: Евпрасия Райнова, Христина Печова, Бота Стоянова, Тота Николова, Богдана Хитова и Евгения Бояджиева. Създаденото през 1869 година женско дружество “Възпитание” събира парични средства и полага основите на нова сграда за девическо училище. За неговото успешно завършване заслуга има и карловецът духовник Кирил Нектариев, който подарява за издръжката на девическото училище 50 000 гроша. Ученичките в Карловското девическо училище изучават няколко основни предмета: свещена история, българска граматика, славянски уроци, просто четене, краснопис и гръцки език.¹

Девическо класно училище през същата 1869 година се открива и в **Търново** с учителка Еленка Хаджийорданова от Севлиево. Други известни учителки в това училище са: Ана Хаджийорданова от Елена, Стефанка Иванова, Райна Кесякова, Мария Кабакчиева и др. От 1872 година главна учителка става Тонка Енчева, която въвежда ръкоделието като учебен предмет. Българско девическо училище в Търново се открива и към църквата “Св. Спас”. Същевременно, към църквата “Св. Константин” действа гръцко девическо училище. Търновската общественост реагира остро през 1866 година против намерението на Мидхат паша да създаде смесено българо-турско училище и успява да го осуети.

Едновременно с действащите основни и класни училища – две мъжки, две женски и две смесени – в Търново са открити и две неделни училища – женско и мъжко. Главният учител Тодор Шишков изготвя в 1874 година “Правилник-законник” за работата на училищата в града, който той усъвършенства през 1876 година в “Устав на градските училища”.

По инициатива на Търновската община се създава и Духовна семинария в противовес на униатската пропаганда. Идеята за нея се появява още в 1859 година, но учредяването ѝ става едва през 1874 година. Новосъздадената Духовна семинария се установява в манастира “Св. Петър и Павел” и се издържа от цялата

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

търновска епархия. Нейн управител в 1876 година е Климент Баницки (Васил Друмев), Търновски владика.¹

В **Ловеч**, където Параскева Некова обучава момичета още от 1843 година, първото девическо училище се открива едва през учебната 1870-1871 година. Но още на следващата 1872 година Т. Мишаков открива в къщата на И. Карагъзов Харманлийското девическо училище с учителка Витка Пишуркова. В същата година В. Радославов разпределя учениците по отделения. През 1875 година Долнокрайнското училище става класно, а Горнокрайнското остава основно и само за момчета.

Главният учител в Сливен превръща в 1859 година класното училище в града в “полугимназия” “Св. Кирил и Методий” с 200 ученици и 8 учители през първата година. В същото време в останалите три български училища има 600 ученици. Най-известните учители в Шуменската гимназия тогава са: Добри Чинтулов, Сава Доброплодни, Стоян Михайловски, Никола Боров, Т. Шишманов, Михаил Икономов, Атанас Узунов, Захари Коняров, Пенчо Марковски и др. От началото на 70-те години училищното настоятелство влиза в постоянни връзки с американския Роберт колеж в Цариград, с Френския лицей, с Медицинското и другите училища в Цариград, с училищата във Влашко и Русия, където будните сливенски младежи продължават образованието си. Като най-щедри дарители за сливенското училище се явяват Никола Ценов, който през 1873 година със свои средства оборудва физико-химически кабинет и Михаил Колони, подарил няколко години по-рано пълен комплект карти и глобуси.²

През 1864 година в училищното дело в **Пазарджик** се извършва съществена реформа. Всички махленски училища стават само начални и всички по-възрастни ученици преминават във Варошкото училище. Същата година в Пазарджик се открива и четвърто взаимно училище в квартала Чиксалън в двора на църквата “Св. Архангел” с учител Тома Попович. През учебната 1864-1865 година броят на учениците в Пазарджик по училища се разпределя така:

Главно класно училище във Вароша – 60 ученици;

Взаимно училище във Вароша – 150 ученици;

Девическо училище – 70 ученички;

Три махленски взаимни училища – 250 ученици;

или всичко в града през същата учебна година – 530 ученици.

В пазарджишките училища се въвеждат и нови предмети – османски книжовен език, френски език, физика, химия, всеобща история и др. По същото време Девическото училище в града става трикласно. То се нанася в своя собствена сграда, закупена от църковното настоятелство. В квартал Чиксалън се открива и второ девическо училище. Най-големия свой разцвет Главното училище в Пазарджик достига в периода 1874-1876 година, когато главен учител

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Велико Търново. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Сливен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

там е завършилият цариградския лицей Константин Величков, който преподава френски език, български език, география и история. Вторият главен учител – Яков Матакиев е завършил образованието си в Табор и преподава химия, физика и математика. Математика преподава и завършилият в Прага Иван Войводов. Тези трима учители са и първите младежи от Пазарджик, които получават високо образование в европейски висши училища.

Те уреждат и първото модерно четирикласно мъжко училище в Пазарджик. Всеки клас в него има отделна стая с разделно обучение от специализирани учители.¹

До 1860 година в **Кюстендил** има само едно мъжко училище с два отдела:

Основно взаимно училище с три отделения;

Главно (класно) училище с два, впоследствие и с три класа, което се намира в самия център на града в махалата Варош, откъдето е и името му – Варошкото училище.

Големият напредък на училищното дело в Кюстендил налага в 1865 година там да бъде изградено второ голямо училище – Долномахленското, построено в двора на църквата “Св. Димитър”. Негови дарители са даскал Д. Стоянов и поп Иван, който предоставя част от имота си за построяване на училището и църквата. Това училище се състои от зала, пригодена за работа по взаимоучителната метода и една учителска стая откъм юг. Уредбата му е много добра за времето си и то е посещавано от ученици от другите махали и от близките до града села.²

Особена категория учебни заведения по това време представляват т. н. “неделни училища”, чието появяване е свързано с мащабната дейност на българските читалища. В края на 1869 година читалището в **Свищов** разкрива неделни училища, в които се обучават младежи, останали по различни причини без необходимото образование. Читалището задължава “в името на общото добро” учителите да преподават всяка неделя в трите училищни сгради. Неделното училище в Свищов е организирано в два класа – един за неграмотни – със занимания по четене и писане, за получаване на елементарна грамотност, и втори клас – за грамотните, които нямат достатъчно пълни знания. В тях се включват учебни предмети от взаимното училище. Пак в Свищов през 1872 година църковната градска община открива и Училище за калфите и чираците, в което всяка неделя преподава Пантелей, синът на свещеника Стефан Николов.

Свищовските търговци решават да създадат в града си и училище, в което да се дават специализирани търговски познания. Димитър Шишманов изпреварва градската инициатива и със свои средства открива в Свищов през 1873 година частно търговско училище в долния етаж на Петропавловското класно училище. Това “Първо българско приватно училище” е оборудвано с широки чинове, за да

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Пазарджик. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Кюстендил. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

могат на тях да се разгръщат големите търговски книги.¹

През 70-те години особена роля за подобряване на работата на учителите в българските земи изиграват учителските събори, които се провеждат на различни места в страната. Първият учителски събор се провежда в 1870 година в Пловдив. На него се разискват педагогически въпроси за уеднаквяване на програмата, която се приема от участниците на 1 август същата година. През 1874 година в Русе също се провежда учителски събор, свикан от местните учители съвместно с общината, епархийския съвет и Екзархията. На този събор, на който се разискват и въпросите за откриване на народни училища в селата, за подготовката на учителските кадри, за контрола върху училищата, за учебниците и програмите за обучение, присъстват по един представител от Силистра, Разград и Тутракан. С цел да се подобри работата в русенските училища, шестима учители поднасят програмата за мъжките училища на училищното настоятелство и предлагат един път в месеца да провеждат заедно “конференция”, за да се осигури напредък в учебното дело.

От сключените между учителите и общината договори по това време се вижда, че първите се задължават на време да се явяват в училището и да преподават там старателно. Общината отстранява всички онези учители, които показват недисциплинираност и слаба подготовка. Училищата се управляват от изборни настоятелства. В Пловдив тези настоятелства до 1873 година са отделни за всяко едно от училищата в града. На 21 януари 1874 година по инициатива на митрополит Панарет се основава Настоятелство за училищен имот. Неговите членове се избират от гражданството и се назначават от Епархийския съвет всяка година. И след 1874 година някои училища в Пловдив запазват отделните си настоятелства с ограничени правомощия – да се грижат само за вътрешния ред.²

След Освобождението учебното дело в България се реформира в духа на демократичните възрожденски традиции и на постиженията на европейската педагогика. Още в “Привременний устав за народните училища” от 1878 година се определя структурата на българските училища и на техните програми. Законът от 1891 година въвежда задължително начално образование. Създават се и първите професионални училища. В столицата София през 1888 година при I-ва Софийска мъжка гимназия се открива Висш педагогически курс с историко-филологическо отделение, преобразувано от 1 януари 1889 година във Висше училище, с което се поставя началото и на университетското образование в България.

Българското светско образование по време на турското робство има само 43 годишна история. В продължение на 439 години от 1396 до 1835 година нашият народ стои далеч от научното познание, което се развива в гимназиите и университетите на Западна и Средна Европа и в Русия. След толкова години изоставане се възражда просветният гений на българския народ, разгръща своята съзидателна сила, изгражда за няколко десетилетия новобългарската просветна мрежа, включително и Софийския университет и посреща XX век като пълноправен участник в европейските образователни процеси.

Един духовен народен подвиг!

¹ Вж *Турция*, II, бр. 49, 11 юни 1863; *Училище*, II, 13-15 юли 1872; *Цариградски вестник*, А, 14, 23 април 1948

² Вж *Генчев, Н.* Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981, с. 462-463

II. Читалищата.

Успехът на оригиналната идея в съграждането на новобългарската култура

От 1856 година в българските земи постепенно възникват самобитни демократични и автономни културно-просветни сдружения, които са важен фактор за Българското възраждане. В условията на липсващи български държавни институти те запълват потребностите от културни общности и стават ярки изразители на социалните и просветните стремления на българския народ. Същевременно, те са и единствените организации, които по време на османското владичество свързват национално-освободителните борби с културно-просветното движение в България.¹

Основните принципи, върху които се изграждат тези оригинални институти на българското гражданско общество са демократизъм, доброволност и общодостъпност, участие на различни социални и възрастови групи, изборност и мандатност на ръководните органи.

Първите читалища възникват през 1856 година в **Свищов**, **Лом** и **Шумен** – градовете, в които по това време се осъществява най-интензивен контакт с Европа. Сред основния състав на основателите им се открояват учителите и търговците.

В българската възрожденска история за първи път през есента на 1848 година се появява думата “читалище”, написана на вратата на учителската стая в **Лом**. Учителят Пишурка пренася там личната си библиотека, съдържаща много книги на български, френски, немски, руски и гръцки език, както и голямо количество вестници и я предоставя за обществено ползване. Тази учителска стая в Лом се явява предвестник на българското читалище, изиграло историческа роля през Българското възраждане и в подготовката на българското гражданско общество. Официалното откриване на първите български читалища в пределите на Османската империя става възможно от началото на 1856 година след обявяването на Хатихумаюна. Същата година ломчани наемат “под кирия” къщата на чорбаджи Цеко във Вароша, която се намира близо до новото училище и я ремонтират съобразно нуждите на бъдещото читалище. Читалището в Лом се открива официално след църковна служба и с водосвет на 23 април 1856 година на големия празник Гергьовден (по стария стил). Дописка в “Цариградски вестник” подробно разказва за това знаменателно събитие.²

За съжаление това възторжено начинание се възпрепятства от консервативно настроени чорбаджии в Лом и това довежда до временно прекратяване на дейността му. Предосвобожденският печат широко отразява и остро критикува тази постъпка на ломските чорбаджии, която на практика съсипва първото

¹ Вж **Василев, Д.** Българските читалища. Варна, 1939

² Вж **Цариградски вестник**, бр. 300, 27 октомври 1856; Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Лом. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

новобългарско читалище: “Съществуеми първенци, които са се опълчили на народното просвещение и готови са всеки един час да опропастват оногова, който би се потрудил да принесе полза народу”.¹

Две години по-късно същият вестник помества разобличителна дописка от Лом за това как ломските първенци счупват катинара на читалището, нахлуват вътре “като гладни вълци на книгите”.²

Дейността на Ломското читалище се възобновява през 1863 година, когато учителят Пишурка отново се връща в Ломското училище. Той изработва и първия читалищен печат – книга, върху която е кацнал орел с разперени криле над изправен разярен лъв, опасан с надпис “Печат Ломското читалища”.

Под ръководството на Пишурка в Ломското читалище за първи път, веднага след основаването на читалището, се прави “театро”. Представят се пиесите “Многострадална Геновева” (1856), “Велизарий” (1857) и комедията “Изпаднал търговец” (1868). Нов разцвет читалището преживява през 1865 година, когато за главен учител е назначен Никола Първанов. Всеки неделен и празничен ден в читалището се изнасят сказки. Библиотеката към него е абонирана за френски и немски вестници. Членският внос е увеличен, а също и броят на редовните членове на читалището. Най-изявени читалищни дейци по това време са: Недялко Филчев, Тонко Киров, Трифон Вельов, Камен Шуманкьов, Илия Щърбанов, Коста Стаменков и др., всичките бивши ученици на знаменития учител Пишурка. Няколко драматични събития в периода 1867-1868 година – Ломското съзаклатие и убийството на Никола Войводов, близък приятел на Пишурка – стават причина Ломското читалище да прекрати за известно време дейността си. То възобновява напълно своята работа през 1872 година, когато ръководството му се поема от Ильо Вельов. Дейността му се разраства, когато на този пост през 1875 година избират Димитър Маринов. То става любимо място на патриотичната ломска младеж и се превръща в своеобразен политически клуб. Този бурен подем на Ломското читалище прекъсва в драматичната за целия български народ 1876 година, когато много български градове са обхванати от пламъците на Априлското въстание.

В **Свищов** на 30 януари 1856 година в дома на попечителя на Преображенското училище Димитър Начевич се събират учителят Еманиуил Васкидович и търговецът Христати Филчов и решават да отделят средства, всеки според възможностите си, за построяване на читалище с библиотека и музей. За каузата смятат да привлекат и други младежи от града. Васкидович написва учредителния протокол, съставя проектоустава на читалището и подарява личната си библиотека от 800 тома, които съставят основния библиотечен фонд на читалището. Фондът се попълва и с дарени от учителя Васил Манчев ценни стари ръкописи, с книги от Димитър Костович. Редакцията на “Цариградски вестник” изпраща също много книги и

¹ Вж *Цариградски вестник*, бр. 366, 15 февруари 1858

² Вж *Цариградски вестник*, бр. 476, 26 март 1860

цяло течение на вестника, Сръбското книжовно дружество в Белград подарява десетина ценни издания.¹

Свищовското читалище първоначално се помещава в училището на Васкидович, а впоследствие в къщата на соларите, където е и църковната градска община. За нуждите на новосъздаденото читалище са отделени две стаи от Преображенското училище, едната за писалище, а другата – за библиотека на читалището. Училището прехвърля фонда на библиотеката си на читалището. За кратко време то успява да събере почти всичко издавано дотогава на български език – книги и вестници – също и книги на други езици. Във фонда на читалищната библиотека се съхраняват и 80 ръкописа, от които 30 са писани на пергамент, а 50 – на обикновена хартия.

Само за няколко месеца след основаването на читалището в Свищов, до зимата на 1856 година, читалищната библиотека притежава вече около 2 000 тома книги. Читалището има свой печат, на който е изобразена разтворена книга, а над нея – пламтящ факел, пръскащ лъчи и светлина във всички посоки. Освен да предоставя възможност на гражданите да четат български книги и вестници, читалището организира беседи и обучение на възрастни в четене и писане. То отпуска средства на талантиливи младежи да продължат образованието си извън Свищов и в чужбина. Такава подкрепа получават Петър Ангелов, за да учи в Русия, Димитър Павлович и др. Читалището в Свищов издава учебници и книги. Първото печатно издание на свищовското читалище е един колективен труд на Емануил Васкидович и Георги Владикин – “Буквар за първоначалните ученици” – издаден в Нови Сад през 1857 година, съдържащ 38 страници. Следват го нови издания като: “Чистописание за българските юноши” от Емануил Васкидович, “Методически буквар за француски език” от В. Манчович, “Нова мода буквар” от Янко Мустаков, “Устав на българското читалище в Свищов” и други.

Свищовското читалище отпуска средства на деца от селата в района да учат в града и след това да се връщат по родните си места като учители. През 1869 година то подпомага материално и българските училища в Македония. Съобразно приетия устав всяка година се провеждат събрания, на които се прави отчет за изминалия период и се избира ново настоятелство. Читалището организира и поддържа неделно училище за младежи, които не са посещавали училище и за възрастни. В началото на 60-те години на XIX век свищовското читалище временно запада, т. к. консервативните среди в града взимат надмощие. Тази криза е преодоляна през 1865 година, когато за председател на читалищното настоятелство в Свищов е избран И. Д. Станчев, един от сподвижниците на Г. С. Раковски. Той отделя особено внимание на библиотечната дейност на читалището. Съставя специална комисия за комплектуване на нови книги и за поддържане и опазване на наличния книжен фонд. Според устава си, читалището се задължава да купува по един екземпляр от всяка новоизлязла българска книга. То абонира и отделни частни лица в града, които имат материална възможност да притежават

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Свищов. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

новите български книги. Грижи се и за разпространяването на всички излизаци в Цариград български вестници. През 1870 година свищовското читалище заплаща 6 абонамента от издаваното в Цариград списание “Читалище” – един за библиотеката на свищовското читалище, два за читалищата в свищовските села и три за различни общини в Македония. На 30 април с. г. читалищното настоятелство решава да се закупи по един екземпляр от различни научни съчинения, които да се предоставят на учителите като ръководства по отделните предмети. На 28 юни читалището се обръща към общината с предложение, тя да раздаде награди на най-прилежните ученици. Тъй като общината по това време поправя щетите, нанесени от стихийен пожар и финансово изнемогва, училищното настоятелство взима решение и раздава на отличилите се ученици 124 книги на стойност 640 гроша. В същата година се взима решение да се назначи библиотекар, който “да държи книгите под ключ”, защото уставът не разрешава те да се изнасят извън читалнята. Пак в тази година читалището предоставя своя главен читалищен салон за различни представления, приходът от които е в полза на читалищната дейност. Поставяните в него пиеси предварително се одобряват от читалищното настоятелство. Пак през 1870 година в Петропавловското училище в Свищов се открива филиал на читалището, който на 13 юни следващата година се обособява в самостоятелно читалище с десетчленно настоятелство. В него се съхранява само българска периодика, а чуждестранната – остава в старото, където след няколко дни се изпращат и прочетените вече български издания. Главното читалище подпомага с книги новоосновеното, като периодично му предоставя по двадесет книги, които след време заменя с други от фонда си. Само няколко месеца след основаването на новото читалище настоятелството взима решение да създаде отделен каталог на притежаваните от него книги.

През 1871 година читалището получава 125 руски книги като подарък от Руското генерално консулство в Русе. От 12 ноември 1873 година читалищното настоятелство изготвя нов кръгъл печат: в средата – хванати две ръце, символ на поздрав и задруга, над тях – летяща птица, а наоколо – надпис “Българско читалище Свищов”. През Руско-турската война книгите на свищовското читалище са преместени в няколко частни къщи и след Освобождението на България са прибрани отново в читалищната библиотека.

В **Шумен** през 1856 година учителите Сава Доброплодни, Никола Бацаров и Добри Войников също създават читалище, което се превръща в средище на просветна, музикална и театрална дейност в града. През 1857 година читалището в Шумен получава 15 вестника на различни езици. По-късно в града се създават още две читалища: читалище “Напредък” в Долната махала (1869) и едно читалище към Женското дружество в града (1871).¹

През април 1860 година се открива първото читалище в **Стара Загора** по инициатива на учителя Тодор Шишков, който става и негов пръв председател.

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Шумен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Още на следващата година броят на редовните му членове достига 500 души, а на набавените в читалищната библиотека книги – над 300. През следващото десетилетие книжният фонд на библиотеката в Старозагорското читалище нараства до внушителното число 15 000 тома. Този богат библиотечен фонд се набавя от дарени книги и парични средства. Всяка неделя читалището в Стара Загора урежда сказки, изнася театрални представления, а през 1868 година към него се създава и оркестър. За около две години (1863-1865) читалището почти прекъсва своята дейност, но в 1866 година то я подновява, главната заслуга, за което имат няколко завърнали се от чужбина, завършили образованието си там млади учители. Техните усилия превръщат читалището в Стара Загора отново в живо огнище на Българското просвещение. От 1873 година то организира неделно училище за чираците и калфите от еснафските организации в града.

Читалището в **Сливен** се заражда в края на 50-те години по инициатива на Добри Чунтулов и Ст. Гидиков, като до към 1856 година те успяват да съберат богата библиотека с около 2 000 тома. За негова начална дата се сочи 1860 година, когато е изработен и приет уставът му. При учредяването му читалището е наречено “Благодетелно заведение”. Първоначално се помещава във взаимното училище, а след Освобождението се премества до хотел “Зора”, откъдето идва и по-късното му име. Основната цел на сливенското читалище според приетия устав е посвещението: “да спомага за училищните нужди в града и селата; да доставя за прочит вестници и списания; да издига българщината по селата; да помага на сиромашки прилежни деца с пари и книги; да насърчава морално и със средства всичко, което може да бъде подтик към просвещение”. Първоначално членският внос е една жълтица, а по-късно се променя на едно бяло меджидие (20 гроша). Дейността на читалището се управлява от читалищно настоятелство. То подкрепя морално и със средства (през 1858, 1860, 1872 година) общината във всички нейни начинания във връзка с просветното дело в града. От запазените документи се вижда, че през 1872-1873 година сливенското читалище е предоставило 14 000 гроша за учителски заплати, за стипендии и за закупуване на книги. То се включва най-активно в борбата за независима църква. Притежава свой капитал, намиран от вноски, изнесени представления и волни пожертвования. В 1875 година читалището в Сливен притежава свой капитал от 94 870 гроша.¹

През 1861 година в училището в Карлово се събира група от младежи и решават единодушно “да се състави едно заведение в града”, което да носи името “Карловско училищно читалище”. Основането му става на 11 май 1861 година точно в деня на празника на Свети Кирил и Методий. За неговото обзавеждане веднага събират 40 лири. В началото дейността на Карловското читалище се изразява само в прочитане на различни вестници. На организирани публични четения идват много посетители, предимно младежи. С времето читалището започва да се посещава и от възрастните карловци, които бързо надделяват и го

¹ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Сливен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

превръщат в обикновен клуб. Така само няколко месеца след основаването си дейността на първото карловско читалище заглъхва. През 1866 година младежите от Карлово основават ново читалище. През 1869 година карловското читалище подарява на двете съседни села Дъбене и Войнягово по едно годишно течение от цариградския български вестник “Право”. Редакцията изказва специална благодарност на читалището за това спомоществователство. Карловското читалище получава редовно вестниците: “България”, “Британска звезда”, “Съветник”, “Импера”, “Дунавски лебед”, “Дунав”, “Courcier d’Orient”, “Едирне”, “Право” и други. През 1870 година карловското читалище изпраща на Одринското българско училище в Каика 350 гроша в подкрепа на българското образование.¹

В **Пазарджик** през 1863 година се основава 13-то по реда на възникване в българските градове читалище. Името “Виделина” му е дадено от Станислав Доспевски в 1863 година, когато е избрано и читалищното настоятелство в състав: Константин Пенев – председател, Атанас хаджи Стоянов – подпредседател, Тома Ангелов – касиер, Костадин хаджи Спасов – помощник-касиер, Петър Пенев – писар и Н. Петков, П. Матакиев, М. Стефанов, Димчо Шарланджиев - членове. Още през първата година то абонира вестниците “Съветник” и “Гайда”.

Според приетия при учредяването устав пазарджишкото читалище си поставя следните цели:

Образуване на библиотека, която да притежава всички български съчинения, вестници, периодични издания и чужда литература;

Откриване на вечерни и неделни училища;

Изнасяне на научни и литературни сказки;

Устройване на литературни вечери и представления.²

В 1868 година в настоятелството на читалището влизат и членовете от пазарджишкия квартал Чиксалън: Т. Влахов, хаджи Рашко хаджи Илиев, Ст. Караджов. Така от квартално читалище във Вароша, то се превръща в общоградско обществено заведение. Особено ярка е дейността на общоградското читалище в Пазарджик през 1869 година, когато в ръководството му влизат Георги Консолов – председател и Михо Стефанов – касиер, които по това време заемат същите длъжности и в Революционния комитет в града, създаден от Васил Левски.

По инициатива на председателя на пазарджишкото читалище Георги Консолов в 1870 година се поставя началото на театралните представления в града. За първи път той публикува във вестник “Македония” читалищния отчет за същата година, който съдържа следните данни:

Приходи: от членски внос, дискос в църквата, помощи от еснафите и волни пожертвования – 6 176 гроша.

Разходи: издръжка на един ученик в Табор, двама в Главното училище; книги за бедните в града и за училището в Дебращица – 2 738 гроша.

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Пазарджик. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Остатък - 3 438 гроша.¹

През следващия период (1874-1875) за председател на читалището е избран К. Величков, който въвежда ежеседмични четения в читалищния салон на избрани статии от вестници, както и изнасяне на сказки на различни теми. От сказките по-характерни са: “Анибал” от К. Величков, “За характера” от Т. Пенев, “От що е осиромашал нашият селянин” от Ив. Петков, “Полският революционер Костюшко” от Ив. Войводов и др. За председател на читалището за периода 1875-1876 година е избран Яков Матакиев, който е и председател на създадения от Бенковски революционен комитет.

През есента на 1867 година в **София** се основава градско читалище “Цвят”. Сред учредителите му са първият софийски книгопродавец Константин Михайлов и учителят Димитър Димов – Македонски. При основаването читалището заема една стая в старата Митрополия. Дейността му включва създаване на обществена библиотека и абониране на издаваните в Цариград български вестници.²

Старите и консервативно настроени водачи на българската община в града поглеждат с недоверие към младежите, учили в Европа, което става причина читалище “Цвят” в края на 1868 година да преустанови дейността си. В началото на 1871 година учителите Веселин Груев, Димитър Македонски и К. Михайлов възобновяват софийското читалище. Целите на възобновеното читалище са: обогатяване на библиотеката и откриване на обществена читалня; организиране на сказки и театрални представления; грижа за софийските училища, за техните програми, учебници и ръководства. Първото софийско читалище поддържа връзки с читалищата в градовете Ниш, Пирот и Самоков, помага при създаването на читалище в Брезник. Членовете на читалище “Цвят”, което след Освобождението е наречено на името на видния софийски благодетел Денкоглу, поддържат връзка с основания в София революционен комитет от Васил Левски. Много от читалищните дейци са основни фигури в революционния комитет: Христо Ковачев – учител и писар на читалищното настоятелство през 1872 година, отец Геннадий – игумен на Драгалевския манастир, поп Тодор – председател на Софийската църковна община, Михаил Буботинов – учител и др.

На 1 юли 1869 година в сградата на взаимното училище “Св. Кирил и Методий” в **Кюстендил** се основава “Българско читалище”. Негови учредители са 39 души, които избират читалищно ръководство в състав: Г. Друмохарски – председател, В. Иванов – касиер и Хр. Попманчов – писар. Първият му устав се нарича “Кодекс на читалището”. Четирима от основателите по-късно влизат в състава на тайния революционен комитет. Уставът и правилникът му са одобрени на събрание по случай празника на Светите братя славянски и български просветители Кирил и Методий в 1872 година. Целта на читалището според член 1-ви от този устав е да разпространява образование и полезни знания сред народа в града и в селата и същевременно да спомага за нравственото и вещественото “олучшение” на

¹ Вж *Македония*, бр. 11, 16 март 1871

² Вж *Македония*, бр. 52, 8 ноември 1867

кюстендилските българи. Целта на кюстендилското читалище, според приетия през 1879 година устав, е: да повишава образованието на населението от Кюстендил и Кюстендилско, и по възможност в Македония; да подпомага бедни ученици, да създава и поддържа библиотека и др. С помощта на кюстендилското читалище през 1869 година учителят Д. Любенов основава читалище и в Крива паланка. В. Лекарски изнася в него сказка през същата година на тема “Значението на читалището”. Читалищните дейци Т. Пеев и Д. Македонски основават през 1872 година в манастира “Св. Йоаким Осоговски” край Крива паланка Таен революционен комитет под председателството на игумена Аверки Попстоянов. Читалището събира средства за подпомагане на борбите на българите в Македония за българско просвещение и българска църква.¹

На 8 февруари 1873 година в салона на училището “Св. Кирил и Методий” е поставена първата читалищна пиеса “Зла жена”. От протоколната книга на читалищното настоятелство може да се види, че през 1870 година са събрани 1 330 гроша. Писарят определя периода от 1873 до 1875 година като летаргичен сън за кюстендилското читалище поради липса на достатъчно парични средства. През 1873 година читалищната стая бива разделена на две части: на място за слушателите и на място за читателите, издигнато две-три педи по-високо, за да се чуват и виждат четящите на глас по-добре от всички. В 1869 година кюстендилското “Българско читалище” създава и първата в града библиотека.

През 1869 година се създава читалище и в град **Ямбол**, за което съобщава и нарочна дописка във вестник “Право”, в която се казва, че и в Ямбол, по примера на другите градове, младежите организират читалище, което става причина “гражданиете да обърнат по-голямо внимание на училищата си”. Инициативата за създаването на това читалище е на ямболския учител Ради Колесов. По негово указание пред читалищната сграда се поставя надпис: “1869. Благодарно Българско читалище.” Със създаването на читалището в Ямбол се открива и първата обществена библиотека, в която на особена почит са възрожденските български вестници, отразяващи всички новости в света и събитията по българските земи. Тук се получават вестниците: “България”, “Цариградски вестник”, “Съветник”, “Гайда”, “Македония”, “Право”, “Дунавски лебед”, както и списанията “Училище”, “Читалище” и др. Ямболското читалище урежда в 1870 година неделно училище. “Читалището ни реши да има Неделно училище – се казва в дописка от Ямбол – което всяка неделя да бъде отворено и свободно за всякакви чловеци”. До Освобождението читалището в Ямбол подарява на училищата в града 99 екземпляра от 7 различни книги.

Също през 1869 година – на 8 юли – в Долната махала на **Търново** се основава читалище “Надежда”. Инициатор за неговото създаване е търновският търговец Димитър хаджи Павлиев Иванов – основател, член и касиер на Цариградското

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Кюстендил. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

българско читалище. След завръщането си той подема идеята за учредяване и в Търново на просветен център като този в Цариград. Първото настоятелство на новоучреденото читалище е в състав: Димитър хаджи П. Иванов – председател, Н. Д. Смилев – подпредседател, Джорджо Момчев и Атанас Симеонов – касиери, Стефан Михов и Петър П. Димов – писари. Сред учредителите му могат да се прочетат имената на П. Пипев, Коста хаджи Стаев, Иван Калъпчиев, Н. П. Икономов, Атанас Бобев, Сава Фичев, Д. П. Джеферов и други.¹

Същата година настоятелството отпечатва Устава и Правилника на читалището. Най-активният и плодотворен период в дейността на читалището съвпада с председателството на главния учител Тодор Шишков (1870-1872). Тогава се формират основните насоки на неговото развитие: изграждане на библиотечен фонд, издателска и лекционна дейност, театрално и музикално дело, установяване на връзки с други читалища, в случая – с читалищата в Цариград и Бяла. Със заповед на турските власти през 1872 година дейността на читалището е преустановена. Местните учители и читалищни дейци водят упорита борба за неговото възобновяване, но до официална отмяна на забранителната заповед не се стига. Въпреки това читалището в Търново продължава своята дейност, особено библиотечната. За тази цел то е преместено от училището при църквата “Св. Никола” в частната къща на Христо хаджи Недялков, без да се прибягва до широкопублични изяви.

На 1 октомври 1869 година в **Плевен**, по инициатива на главния учител Нестор Марков, се създава читалище “Съгласие”, основатели на което стават 83 плевенски граждани, представители на различни социални групи – занаятчии, търговци, учители, ученици и обществени дейци.²

Сред тях са и повечето членове на първия революционен комитет в града. Читалището има печат с овална форма и надпис: “Читалищний печат в Плевен”, в средата на който е гравирана маса, отрупана с книги. Първоначално читалището се помещава в кафенето на Хаджи Петраки Мъжкарров, известно като “Казиното”, а после се премества в неголяма сграда до църквата “Св. Николай”. Основната дейност на читалището по това време, според устава му, е да дава театрални представления и да събере библиотека. През 1873 година читалището сменя своето ръководство с по-млади хора. Водеща роля в него имат учителите Димитър Добрев, Димитър Македонски, Михаил Вокилски и други младежи, завършили своето образование предимно в чужбина, както и някои будни търговци. В същата година в Долната махала на Плевен възниква второ читалище, наречено Долномахленско читалище, основатели на което са Янаки Бенов – председателя на настоятелството при църквата “Св. Параскева”, Цветко Станкушев, Киро Кирков, Иван Филипов, Михаил Апостолов, Цвета Ненкова и други.³

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Велико Търново. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж *Турция*, V, 11 октомври 1869

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Група младежи и учителите в **Търговище** създават през 1869 година читалище, което първоначално се помещава в училището. В 1875 година до училището “Св. Седмочисленици” се построява специална сграда за читалището, превърнало се и в център на градския революционен комитет. Чрез Ангел Кънчев читалището в Търговище отпуска суми и за революционна дейност.¹

През 1869 година читалище се създава и в **Пловдив** – града, който се развива като голям просветителски център в българските земи. Читалището е наречено от учредителите му “Българско читалище - Пловдив”, а за негова емблема избират изображение на две стиснати ръце. При основаването си пловдивското читалище наброява 80 членове.

По-късното му възникване в сравнение с някои други български градове се обяснява с наличието на много частни библиотеки в Пловдив и с активната дейност на Централното пловдивско училище, което от началото на 60-те години поема и някои от функциите на българските читалища. За пръв председател на Пловдивското българско читалище е избран Георги Консолов, а за членове на читалищното настоятелство: Ат. Малеев, М. Р. Малеев, П. Аврадалията и С. Д. Каблешков. В първия му устав е записано, че “читалището ще спомага чрез прочити и разкази за самоусъвършенстването на членовете си и развива любов към прочитането (т. е. книгата)”. Основна грижа на читалищните дейци стават кварталните пловдивски училища. Читалищното настоятелство влиза в известен конфликт с градската община за ролята на театъра. В читалищния салон редовно изнасят сказки Д. Славиди, М. Рашков, Йоаким Груев и др. В 1871 година Пловдивското българско читалище организира голяма дарителска акция за подпомагане на българското просвещение в Македония. Същата година Атанас Сиянович обогатява книжния му фонд с дарение от книги и едно течение на голямото френско списание “Revue des deux mondes”. До 1873 година за председатели на читалището последователно са избрани Д. Славиди и Хр. Павлов. От 1873 година на този пост застава завърналият се от Англия млад търговец и интелектуалец Иван Евстатиев Гешов, като под неговото ръководство пловдивското читалище се превръща в динамичен център на културна дейност. Тук се обменя много информация за събитията по света, за постиженията на науката и за културния живот в европейските столици. В съботните вечери през 1873 година в читалищния салон са изнесени 18 сказки, повечето от д-р Кирко Киркович, придружени с физически и химически опити. За първи път в тези обществени прояви са допуснати и жени, което е необичайно за тогавашните нрави и традиции. През следващата година броят на сказките с природонаучна и педагогическа тема нараства. От 1875 година Христо Д. Павлов става председател на читалищното настоятелство.

В Пловдив по това време се открива и квартално читалище в Новата махала, ръководено от учителя Г. Константинов. Активният читалищен деец Д. Матевски организира към училище “Св. Троица” друг образователен център за възрастни,

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Търговище. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

който обаче не се развива до самостоятелно читалище.¹

Точно на 1 януари 1870 година по инициатива на учителя Никола Ковачев в **Ловеч** се създава читалище, наречено “Наука”. В него веднага се записват 30 учредители. То се помещава в Долнокрайската махала на Ловеч. Причината за късното основаване на ловешкото читалище се крие в неразбирателството между трите български махали в града. Негови учредители са: Иван Драсов, Марин поп Луканов, Димитър Пъшков, Димитър Маринов Панталонаджията, Цвятко хаджи Павлов, Атанас хаджи Хитров, Янко Урумов, Димо Драсов, Михаил Томчев. За касиер е определен поп Тодор Мишаков. Членовете на читалището се събират редовно и най-вече всяка неделя, след църква. Учителят Никола Ковачев чете на глас от новите вестници или от някои книги, тълкува прочетеното, беседва със слушателите и отговаря на въпроси. В ловешкото читалище се получават вестниците: “Македония”, “Право”, “Зорница”, “Независимост”, “Шуточ”, “Източно време” и списанията “Читалище”, “Периодическо списание”. В читалището се изнасят и сказки от областта на науката. Постепенно то развива и театрална дейност. Първото театрално представление организира Ангел Кънчев с поставянето на пиесата “Райна Княгиня”. След нея в читалището се поставя и драмата “Многострадална Геновева”. След залавянето на Васил Левски някои от читалищните дейци са арестувани и изпратени на заточение и читалищната дейност в града запада. През есента на 1874 година Ловешкото читалище свиква общо събрание за уреждане на библиотека, а след Априлското въстание определя комисия за събиране на средства за пострадалите по време на въстанието българи. От 1878 година ловешкото читалище продължава дейността си под името “Учение”.²

В **Разград** през месец февруари 1870 година главният учител в града Димо В. Хранов основава читалище “Съгласие”. Неговата главна цел, според изработения тогава устав, е “умствено и нравствено развитие, както и обединението на членовете и гражданите”. За постигането на тази цел се държат сказки, създава се библиотека и се изнасят театрални представления. Първото читалищно настоятелство, избрано в деня на създаването му, е в състав: Д. В. Хранов – председател и членове: Никола Димитров, Гани Арабов, Кънчо Жеков, Петър Икономов, Саул Великов, Стефан Михов и Христо Нойков. С разрешението на училищното и църковното настоятелство читалището свиква на събрание всички свещеници и учители от селата за изготвяне на единни учебни планове. На едно такова събрание се взима и решение всички изпити да се провеждат на една и съща дата в цялата околия. Разградското читалище поема инициативата и задачата да търси учители за селата, като Арнаут и Къзъл-Мурад и да създаде читалища в някои от тях. С тази задача е натоварен Димитър Г. Бърнев, определен за училищен инспектор с годишна заплата 2 800 гроша. На читалищното настоятелство се възлага и грижата за

¹ Вж **Генчев, Н.** Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981, с. 295-352

² Вж **Българските градове през Възраждането.** Ч. 1. Пламъци от пепелта : Шумен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

училищата в сътрудничество с училищното настоятелство.

На проведеното на 15 август 1871 година общо събрание се избира ново читалищно настоятелство с председател – учителя Андрей С. Цанов, който често държи сказки по естествознание. След напускането му през 1873 година дейността на читалището замира. Тогава се провежда избор на ново читалищно настоятелство, което избира за председател Теодораки Николов. Следващият нов избор определя за председател на разградското читалище главния класен учител Никола Сукнаров, а за библиотекар – учителя Георги Кърджиев, на когото се възлага да направи “уредба на библиотеката”. Читалищното настоятелство се преименува на Училищно настоятелство. Изготвя се и нов устав за задълженията на учителите, учениците и техните родители. Избира се и комисия за проверка на сметките на читалището и на “книгопродавницата”. Проверката одобрява водените сметки и задължава с решение на настоятелството Стефан Иванов – Явашчоглу да продава една година учебниците в полза на читалището. На 16 септември 1876 година се избира и последното до Освобождението настоятелство с председател – Н. Сукнаров, касиер – Димитър Червенов, писар – Георги А. Кърджиев, книгохранител – П. С. Вълнаров и членове: Димитър Господинов, Саул Великов, Васил Стойков, Ст. Ив. – Явашчоглу, Христо Рашов и Стоян Рачов.

Разградското читалище, към което се числят библиотеката и театъра, до 1872 година се помещава в частна сграда. След това е преместено в новопостроеното училище. Читалището ползва три от училищните стаи. За общи читалищни цели то ползва една южна стая на втория етаж. До нея се намира театралният гардероб, а в отделна стая на първия етаж се изнасят театралните представления. След Освобождението се построява специална сграда за нуждите на разградското читалище само с дарения от населението.¹

На 22 юли 1870 година Сава Доброплодни свиква градско събрание в **Силистра** с цел да се вземе решение за създаване на читалище в града. След прочувствената му реч за значенията на читалищата и на женските дружества за напредъка на един народ, многолюдното събрание единодушно взема решение в Силистра да се създаде читалище и веднага за целта се събират 7 000 гроша. Самото учредяване на събранието става на 1 септември с. г. Гражданите подаряват книги, списания, годишни течения на вестници и парични средства, с които се прави абонамент за всички излизаци в Цариград и Русе български вестници и списания. От сп. “Читалище” се получават десетки броеве. Предприемат се и първите опити за театрални изяви.

В първите няколко години, до построяването на подходяща сграда, силистренското читалище се помещава в една наета голяма стая. През есента на 1870 година Сава Доброплодни подготвя и представя в читалището своята комедия “Михал” и драмата “Многострадална Геновева”.²

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Разград. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Бояджиев, П.** Силистра през Възраждането. София, 1993, с. 240-244

Нов тласък читалището и театралната дейност в Силистра получават през 1872 година, когато в работата му се включват ентузиастични като Никола Ст. Георгиев и Георги Дацков – читалищен деец от Тулча, заместник главен учител и възторжен изпълнител на главни роли в редица представления в Цариград и Лясковец, основател и на активното “Театрално дружество” към читалището. Библиотекарят на читалището Цоню Досев Зографски, произхождащ от семейството на известния тревненски иконописец Досьо Коев, установил се отдавна в Силистра, едновременно е и художник на костюмите, декора и реквизитите. Към читалището в годините 1874-1876 се създава и Културно-просветно и литературно дружество, което развива културна и библиотечна дейност с одобрението на общината и с насърчението на гражданството.

През 1870 година учителят Димитър Станчев – ученик на Добри Войников – става инициатор за създаване на читалище “Възраждане” в град **Варна**. В първите си стъпки новосъздаденото читалище е подкрепяно от Българската училищна община в града, основана още през 1860 година.

В 1870 година Кръстю Мирски убеждава главния учител на Добрич Калчо П. Бобчевски да се основе читалище в града. Предлага за осъществяването на тази идея да се организира първо една лотария, чрез която да се набере необходимия начален капитал. Двамата изготвят 500 билета, всеки на стойност една четвърт меджидие. Лотарията се провежда при следните условия: цялата сума да се спечели само от един и той да я подари за създаването на читалище. Пускането на лотарията става по време на местния панаир и всичките 500 билета се продават бързо. Наградата от 125 бели меджидии се пада на Бояджи Георги, който веднага подарява цялата сума на читалището. Дарението се обявява на тържествена сбирка в общинската стая след края на църковната служба, когато Бояджи Георги поднася на даскал Калчо кесията с парите, произнасяйки високо пред всички: “Подарявам ги”. Читалището във Варна, което носи името “Просвещение”, получава редовно вестниците: “Век”, “Македония”, “Читалище” и др. Като големи дарители на книги и пари за читалищната библиотека се проявяват поп Иван Русев, хаджи Иван хаджи Вълков, Спиридон Попов, К. Бобчевски, Меджедели и др. Вестник “Източно време” публикува специална благодарност към тях. Читалище “Просвещение” се ръководи от шест души: председател, надзирател, двама писари и двама “приемачи на съкровищата” – касиери.

През 1870 година възниква читалище и в дунавския град **Видин**¹, създадено по инициатива на будни видински търговци и занаятчии. Дават му поетичното име “Цвят”. Новооснованото читалище бързо привлича около себе си цялата интелигенция и много от младежите в града.² Читалищното настоятелство води кореспонденция с Книжовното дружество в Браила и с много издателства. Големият български издател Христо Г. Данов доставя на читалището всички новоизлезли български книги. Няколко пъти руското консулство във Видин

¹ Вж **Атанасова, Й.** и др. Видин. София, 1968, с. 41-42

² Вж **Цолова, А.** и др. Видин и околностите му. София, 1974, с. 11

подарява на читалищната библиотека сандъци с книги – научна и художествена литература на руски език.¹

Така от 1856 година до 1878 година в българските земи, според Ст. Чилингиров, са създадени 131 читалища с библиотеки, а според Н. Кондарев – 195, чийто основни цели и задачи, както са изложени в уставите им, са: да пробуждат народното самосъзнание, да работят за умственото и нравственото усъвършенстване на своите членове, да подпомагат българската книжнина, да образуват българския народ, да издирват бедни, но талантливи деца и да ги изпращат да учат в българските училища и в чужбина.

След Освобождението през 1878 година, когато се създават българските държавни образователни и културни институции, ролята на читалището се стеснява значително. Затова в първите години след възстановяването на българската държава някои от читалищата изживяват известна криза. Първоначалното виждане на строителите на нова България е държавните институции да поемат изцяло функциите на старите читалища, които досега са действали в съвсем различни условия: когато българските земи са изцяло под османска власт и българите нямат други културни институти, освен читалищата. При създаването на държавни и общински библиотеки, театри, хорове, музеи и други културни институти, някои от читалищата в градовете дори замират. Скоро, обаче, става ясно, че държавата, която поема изцяло грижата за училищата, няма достатъчно сили за провеждането на мащабна и повсеместна културно-просветна дейност, каквато вършат читалищата през Възраждането. През 90-те години на XIX век вниманието на интелигенцията, особено в по-малките градове, отново се насочва към читалищата. Започва едно ново възраждане на самодейното театрално дело, чийто инициатор сега е предимно учителството. То изнася в читалищните зали стотици театрални представления и литературно-музикални вечери, чрез които се възобновяват старите полузамрели читалища и се създават нови. Съживяват се и читалищните библиотеки. Те се посещават от ученици и от граждани. Читалищата уреждат разнообразни сказки с образователна и практическа насоченост. В резултат на това броят на читалищата започва бързо да нараства. В периода 1891-1900 година се основават 205 нови читалища. От 1885 до 1903 година учителството урежда чрез читалищата и в читалищните помещения 1 275 вечерни забави за възрастни и 1 397 за деца; разкрива 77 неделни училища; изнася 2 204 театрални представления, 3 926 сказки и създава 132 библиотеки за деца.

Към съвместна работа с читалищата се ориентират и различни дружества, съюзи, творчески и професионални организации. Така българското читалище в края на XIX век се утвърждава като гражданска организация с високи цели, със специфична структура и ръководство и с многообразни форми на широка по обхват дейност в областта на културата и образованието.

Историческа е ролята на българското читалище. То е моста, по който възрастните поколения преминават, за да усвоят образованието чрез неделните училища. То е скелета, върху който се надгражда българският театър. То е основата, върху която се утвърждават с будителската си мисия женски, младежки и други организации.

В него се учи демократическата политическа култура.

¹ Вж Куртев, Д. Видин. София, 1964, с. 65

III. Светлините по пътя към свободата

1. Пробивът на университетското начало Срещата на науките и изкуствата в библиотеките От книгите към народната памет

Библиотеките, които възникват в градските центрове през Българското възрождане наследяват традицията на библиотечното дело в средновековна България, следи от което, след падането на България под османска власт, се запазват най-вече в манастирите.

Най-ранните сведения за съществуването на библиотеки в средновековна България се отнасят до дворцовата библиотека в Преслав. Те се съдържат в т. н. “Светославов сборник”, съставен по времето на цар Симеон. В периода на Второто българско царство в българските земи има няколко вида библиотеки: дворцова, патриаршеска, митрополитски, манастирски, църковни и лични, които са притежание на отделни аристократи, висши духовници, граматичи и други. Най-значими по това време са манастирските библиотеки в Хилендарския и Зографския манастир в Света гора, в Рилския и в Бачковския манастир, които изиграват решаваща роля за запазването на част от българското книжовно наследство.

В началото на XIX век с появата на първите български светски училища в градовете, към някои от тях се организират и обществени библиотеки. Такава библиотека за пръв път възниква в **Габрово** скоро след откриването през 1835 година на Габровското училище. Големият български просветен деец Васил Априлов – книжовник, идеолог и реформатор на учебното дело в България – завещава и личната си библиотека от 378 книги и периодични издания в 1 064 тома на Габровското училище.¹ Първият каталог на тази библиотека е публикуван още през 1866 година от П. Р. Славейков под заглавие “Габровското училище и неговите попечители”.

Васил Априлов става инициатор за създаване на училищни библиотеки и в други български градове. Негови последователи в това отношение стават много от възпитаниците на Габровското училище – К. Луков създава училищна библиотека в **Сопот**.

Забележително е постижението в това отношение на Захари Княжевски, който за един непродължителен период, от 1848 до 1860 година, създава 186 училищни библиотеки, на които изпраща сериозно количество книги.

Идеята за уреждане на обществени библиотеки към училищата бързо намира свои последователи сред българската интелигенция и просветните дейци, като Захари Княжевски, Найден Геров, Сава Филаретов, Нешо Бончев и др. Общественият характер на българските училищни библиотеки, техният демократичен принцип на създаване, както и безплатното им ползване поставят

¹ Вж **Стоянов, Р.** За библиотеката на Васил Априлов // *Библиотекар*, 1991, №1, с. 31-34

основата на традицията на общодостъпност, която е едно от големите завоевания на библиотечното дело по време на Българското възраждане.

Преди Кримската война (1853-1856) обществени библиотеки се създават и в други български градове. Първата обществена библиотека в **Лом**, например, се устройва през 1848 година в учителската стая на местното взаимно училище. Основана е на базата на личната библиотека на възрожденския учител Пишурката и съдържа много книги на български, руски, сръбски, френски и немски език. Когато ломчани преместват читалището си в наетата за тази цел специална къща, първото, което правят, е да изнесат и подредят там читалищната си библиотека и да се погрижат за попълването ѝ с нови книги и вестници. По това време читалищната библиотека в града разполага само с 200 книги.¹

Един месец по-късно същата библиотека получава голямо дарение от книги, направено от Белградското просветно попечителство и от пребиваващия в **Лом** сръбски търговец Димитраки Войнович, които даряват книгите: “Света гора”, “Съвет родителски”, “Сръбска пчела”, “История Словено-Сръбского народа” в четири части, “Истории Росии”, “Повест древних абдеров”, “Нови Плутарх”, “Черна гора”, “Описание Иерусалима”, “Животоописание славних людей старого и нового века” и др. Само за една година читалищната библиотека в Лом се обогатява с повече от 400 тома и започва да получава излизащата на български, сръбски, гръцки и турски език периодика. Тя се развива значително, когато за нея започва да се грижи главният учител Никола Първанов. Тогава той подема инициативата в библиотеката да постъпват немски и френски вестници и списания.

Една от първите обществени библиотеки в българските земи възниква в **Търново** като наследница на богатата патриаршеска библиотека, помещавала се в преддверието на катедралния храм “Св. Петър и Павел” и на царската библиотека в Лаврата “Св. Четиридесет мъченици”. Това огромно богатство от старобългарска книжнина оцелява по чудо до началото на XIX век, когато бива похитено и безвъзвратно унищожено.

През 1852 година към главното училище при църквата “Св. Никола” в Търново се създава първата библиотека с изцяло български характер. Втората обществена библиотека в този град се появява доста по-късно, в 1869 година, към читалище “Надежда”. Новоосновената читалищна библиотека, пръв книгохранител на която става Васил Петров, изземва функциите, а впоследствие и фонда на първата библиотека при църквата “Св. Никола”. Новата търновска библиотека получава големи дарения от видни възрожденци, богати търновски търговци, учители, както и от Московския славянски комитет. Създава се самодеен колектив за превод на руски книги, като негови членове са предимно учители – руски възпитаници. Библиотеката разкрива отделна читалня само за вестници и списания. Читалищното настоятелство абонира библиотеката за почти всички излизащи в столицата на Империята периодични издания, както и за много чуждестранни издания. Тази читалищна библиотека изпълнява ролята на общоградска библиотека и е достъпна

¹ Вж *Цариградски вестник*, VI, бр. 300, 27 октомври 1856

за всички граждани на Търново. Но редом с нея възниква и друга, по-малка библиотека, създадена от Женската община в града, предназначена за девойки и жени, членки на женското дружество.¹

В **Шумен** първата обществена библиотека се създава също почти едновременно със основаването през 1856 година на градското читалище “Архангел Михаил”.

Първата библиотека в **Плевен** се създава през 1855 година към класното училище в града. Първоначално книжният ѝ фонд не е голям, но впечатлява с разнообразието от книги на български, френски и други западноевропейски езици. Впоследствие в Плевен се създават още две публични библиотеки към градските читалища. По-богата тематично е библиотеката към читалище “Съгласие”. От издадените общо 1 648 заглавия на възрожденски книги през периода 1806-1877 година плевенското читалище “Съгласие” притежава 526. Тук се получават и повечето български вестници и периодични издания: “Цариградски вестник”, “Дунавски лебед”, “Дунав”, “Напредък”, “Периодическо списание” и други.²

След Кримската война (1853-1856) в българските градове възникват обществени библиотеки от нов тип. Това са библиотеките към първите български читалища. Първата читалищна библиотека се открива през 1856 година в град **Свищов** към градското читалище.³ Втора точка от устава на свищовското читалище изрично предвижда създаването на музеен фонд: “Да се събират отвед Балканския полуостров оцелели наши народни паметници, като пергаменти и вехти ръкописи, писани на книга”. С този текст се поставя и началото на музейните сбирки към читалищата, изградени успоредно с обществените читалищни библиотеки.

През 1856 година първата публична библиотека в **Пазарджик**, която се помещава в Главното училище в града, вече разполага с 618 тома книги. Главната заслуга за набавянето на този фонд е на Стефан Захариев. Негово дело е издаденото във Виена Първо описание на Татарпазарджишката каза.

Набавянето на книжен фонд, който е на разположение на членовете на читалищата и на гражданите, е основна задача на читалищните дейци, а библиотеката в повечето случаи е основно звено в структурата на българските читалища, които през Възраждането покриват цялата страна.

Първата обществена библиотека в **София** се открива през 1860 година към Класното училище в града, по-късно наречена “Денкоглувско книгохранилище”. Втора обществена библиотека се създава към градското читалище “Цвят”. Тази читалищна библиотека разполага с отделна читалня, където са предоставени на разположение на читателите всички издавани в Цариград български вестници и повечето от българските списания.⁴

¹ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Велико Търново. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж *Цариградски вестник*, VI, бр. 286, 21 юли 1856

⁴ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : София. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

През април 1860 година, заедно с възникването на читалището, се създава и читалищната библиотека в град **Стара Загора**. Инициатор е учителят Тодор Шишков. Още на следващата година фондът на читалищната библиотека наброява няколкостотин книги, а през следващото десетилетие достига внушителния брой от 15 000 тома разнообразна литература на български, руски и западноевропейски езици. Този богат библиотечен фонд се комплектува само чрез дарителски жестове – от подарени книги или средства за закупуване на книги и абониране на периодични издания и вестници.

И във възрожденския град **Сливен** 1860 година бележи началото на библиотечното дело в този град, когато там се създава и първото сливенско читалище “Зора”. Първата публична библиотека и тук бива настанена в сградата на читалището. Фондовете ѝ първоначално се попълват само от дарения, а по-късно за библиотеката започват да се закупуват книги по предварително изготвен и обсъден от читалищното настоятелство списък. Сливенската библиотека няколко пъти сменя местонахождението си. Мести се последователно от Класното в Девическото училище (1873) и накрая – в къщата на Р. Маркович – по време на войната от 1877-1878 година, където и изгаря. По това време тя разполага с около 5 000 тома на български, френски, немски, руски и гръцки език, с много широк тематичен обхват: история, естествознание, медицина, ветеринарно дело, право, география, философски трудове, богословие, педагогика, речници и др. През цялото си съществуване библиотеката е абонирана за всички български вестници и списания, както и за някои руски, турски, гръцки и френски периодически издания. В нейната читалня може по всяко време да се прочетат вестниците: “България”, “Дунавски лебед”, “Македония”, “Цариградски вестник”, “Знаме”, “Знание”, “Ружица” и др. През 70-те години на XIX век град Сливен стои на първо място измежду българките възрожденски градове по абонамент на вестници и списания – над 50 абонамента за вестници и над 100 – за списания.¹

Появилите се през този период ученически дружества също стават учредители на собствени библиотеки, които имат обществен характер. В началото на 70-те години на XIX век почти всички български градове имат вече свои читалищни библиотеки, които играят ролята на духовни средища и огнища за родолюбие на българското гражданско общество и същевременно са местата където родолюбивото българско население получава информация за дейността на българската политическа емиграция и за Българския таен революционен комитет.

Създаването на Българската екзархия и последователната ѝ дейност по разкриване на български училища навсякъде, където живеят българи, засилва необходимостта от обществени библиотеки. Те трябва да предоставят на учениците, на учителите и на ученолюбивите граждани необходимите за светското образование книги и учебни помагала, за набавянето на които общините,

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Сливен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

читалищата и училищата съставят специални фондове, а отделни заможни граждани и организации правят значими дарения.

Библиотеката в **Пазарджик** до 1871 година притежава няколко екземпляра ценни книги на български, руски, френски и сръбски език. Това голямо книжовно богатство е безвъзвратно унищожено по време на Освободителната руско-турска война от 1877-1878 година. В града има и втора библиотека към читалище “Виделина”, която съхранява предимно вестници и периодични издания. Тази специализирана за периодика обществена библиотека получава и предоставя на гражданството пълните течения на няколко излизачи на български език периодични издания: вестниците “Съветник”, “Гайда”, “Турция”, “Македония” и списание “Читалище”.

През 1872 година във **Видин** се основава ученическо дружество, наречено “Надежда”, което си поставя като първа своя цел откриването на публична библиотека. Дотогава във Видин има предимно частни библиотеки. Към историята на библиотечното дело в този крайдунавски град трябва да се спомене и построената още в 1800 година малка каменна сграда за библиотека на Пазвантоглу, която съхранява като повечето подобни библиотеки религиозна литература.¹

Създадената в началото на 70-те години първа обществена библиотека във Видин получава подкрепа от руското консулство в града, което ѝ дарява голямо количество литература на руски език, а известният български издател Христо Г. Данов ѝ доставя съевременно всички новоизлезли български книги.

През същия период напредък бележи и библиотеката в **Разград**, помещавана първоначално в частна сграда, а след това в читалището. През 1875 година читалищното настоятелство в Разград назначава учителят Георги Кърджиев за библиотекар с основна задача да подреди книгите и да определи реда за тяхното ползване.² Решението за отварянето на публична библиотека в **Ловеч** се взема през 1874 година на общо събрание на членовете на читалището и в присъствие на много граждани.

Периодът 1871 до 1874 година може да се определи като завършек на процесите на повсеместно развитие на библиотечното дело в българските градове.

Отличителна характеристика на всички видове светски библиотеки в българските градове през Възраждането е общественото участие при тяхното създаване, изграждане и ползване.

В периода на Възраждането се създават условия за появата на частни библиотеки, притежание на видни български общественици. Техният книжен фонд често служи за основа при възникването на обществени библиотеки. Притежателите им обикновено подаряват частично или изцяло частните си библиотеки или ги завещават на читалища и училища. Така се създава библиотеката в **Свищов**, на която Емануил Васкидович подарява 800 тома от личната си библиотека.

¹ Вж **Атанасов, Й.** и др. Видин. София, 1968, с. 41-42

² Вж **Българските градове през Възраждането.** Ч. 1. Пламъци от пепелта : Разград. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

В **Сливен** библиотеката на д-р И. Селимински е предоставена на новоосновената училищна библиотека.¹ Кръстьо Пишурка заделва значителна част от своите книги за учредяване на училищната библиотека в град Лом.²

Със своята всеотдайност тези продължители на делото на Васил Априлов успяват до Освобождението на България през 1878 година да създадат и да поддържат 186 училищни библиотеки. Такива центрове на книжовността вече има в училищата на всички български градове и в много от българските села.

След Освобождението броят на библиотеките нараства. Библиотеки създават вече всички читалища, много от училищата и самите градски общини. За преломен момент в библиотечното дело на следосвобожденска България се счита създаването през 1878 година на Националната библиотека в **София**³, която е първата културна институция в младата българска държава. Основана по инициатива на софийския губернатор П. В. Алабин и на Марин Дринов като градска публична библиотека, още на следващата година тя става държавно учреждение под името Народна библиотека “Св. Кирил и Методий”. Идеята за основаването ѝ възниква още през април 1878 година, а през месец септември с. г. тя вече е реалност с името “Софийска публична библиотека”. От 5 юни 1879 година е наречена “Българска народна библиотека”. За нейна основа служи фондът на библиотеката на Ив. Денкоглу и няколко дарения от частни библиотеки – тези на Марин Дринов, Ал. Паул, П. Алабин и други, както и абонаментът на 12 руски периодични издания, подарени от губернатора на София. За пръв библиотекар в нея е назначен Хр. Круша от Самоков.

По същото време и в източнорумелийската столица **Пловдив** със съдействието на директора на народното просвещение Йоаким Груев се създава Областна библиотека. След Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1855 година библиотеката в Пловдив запазва значението си на второ национално книгохранилище. През 1897 година се приема и първият закон за депозиране на печатни произведения, който утвърждава двете библиотеки в София и в Пловдив като основни книгохранилища за българска печатна продукция. Междувременно, още с откриването през 1888 година в София на Висш педагогически курс, прераснал още на следващата година във Висше училище, а след това и в Университет, се поставя началото и на Университетската библиотека на Софийския университет “Св. Климент Охридски”. Тя е създадена едновременно с откриването на Висшия педагогически курс и бързо се превръща в културен институт с национално значение – първата научна библиотека в страната. Първоначалното помещение на Университетската библиотека се намира в сградата на софийската Първа мъжка гимназия, където е настанено и самото висше училище. Още през втората учебна

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Сливен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Лом. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Йорданов, В.** История на народната библиотека в София. 1878-1929. София, 1930

година библиотеката разкрива и студентска читалня.¹

Приетият през 1897 година Закон за задължителния депозит на печатните издания осигурява системно попълване на фондовете на националните библиотеки.

Постепенно отделни ведомства и някои градски общини също започват да създават свои библиотеки, които, съобразно профила си, изпълняват и функцията на публични библиотеки, макар и за по-малък кръг от читатели.

2. Българската книга: Възвръщане на народностната историческа памет Европейското духовно богатство – българска възрожденска сила

Печатници

Първите книги на новобългарската литература са отпечатвани в чужбина, главно в Будим, Виена, Крагуевац, Римник и други градове в пределите на Австрия, Влашко и Сърбия. Пътуването до тези градове винаги е свързано с трудности и допълнително оскъпява книгоиздаването. Затова българските възрожденски просветители отрано се замислят да открият печатници в българските градове, в които се проявява силен интерес към книгите. Първите опити да се отпечатат книги в България се правят още в началото на 30-те години на XIX век.² Васил Априлов и Никола Палаузов, веднага след откриването на Габровското училище, решават да открият в **Габрово** и печатница, в която да се издават учебници и българска литература. Начинанието им в областта на книгопечатането се забавя и в 1838 година архимандрит Теодосий Синаитски, наречен от Марин Дринов “баща на българската книга” открива в **Солун** първата българска печатница в пределите на Османската империя, отпечатвайки там “Началное Обучение с молитви Осмутренния Славяно-Болгарский и греческия”. Тази печатница два пъти се унищожава от пожар и след смъртта на стопанина ѝ в 1843 година преустановява дейността си.

Делото на Теодосий е продължено от Никола Карастоянов, който едновременно е печатар и издател, и книжар. Той успява още в 1828 година да закупи в Белград една печатарска преса и да я пренесе в **Самоков**. По-късно закупува и букви с кирилски шрифт и други необходими за печатарската работа материали, но не

¹ Вж **Янкова, Ив.** Университетската библиотека – съзиждане на модерен европейски библиотечно-информационен комплекс. – В: История на библиотеките в България от Средновековието до 40-те години на XX век. София, 2003, с. 265-270

² Вж **Кутинчев, Ст.** Печатарството в България до Освобождението. Принос към културната история на България. София, 1920; **Начов, Н.** Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1860 до 1877 г. – В: Сборник на БАН, 1921, XV; **Атанасов, П.** Начало на българското книгопечатане. София, 1959

успява веднага да започне отпечатването на книги, тъй като не разполага още с разрешение от турските власти за тази дейност. Изчаквайки разрешителното, от 1835 година Никола Карастоянов печата в Самоков само шампи. Едва през 1846 година той отпечатва в самоковската си печатница първите две книги “Краткое описание на светите двадесет манастира в Света гора” и “Часослов”. Повечето български печатници преди Освобождението се откриват в градове, които сега са извън пределите на българската държава. Така например през 1842 година в османската столица **Цариград** се открива първата българска печатница “Трудолюбива пчела”, собственост на Ставраки Игнатиев и Костадин Огнянович, а през 1844 година – на Тадей Дивичиян. В тази печатница се отпечатват около 80 български книги. Иван Богоров също основава печатница в Цариград, която издава първите си книги през 1848 година. Същата печатница, три години по-късно, става притежание на Александър Екзарх, а от 1866 година - на П. Р. Славейков. В османската столица печатница открива и Драган Цанков през 1856 година, а на следващата година – и Димитър Паничков – който след това пренася печатарската си дейност в **Браила**. Разкритите печатници към Цариградското читалище и Българското печатарско дружество “Промишление”, съответно през 1872 и 1873 година, просъществуват до 1876 година, когато в България избухва Априлското въстание. Своя типография създава през 1861 година и Централното българско училище в **Болград**. Списъкът на българските печатници извън пределите на Османската държава може да бъде продължен с пресата на Любен Каравелов в **Букурещ**, типографията на Христо Ваклидов в Браила, на Янко Ковачев във **Виена**, на Драган Манчов в Букурещ и др.

От всички градски центрове в днешните граници на България най-бързо книгопечатането се развива в крайдунавския град **Русе**. Първите печатарски букви тук са доставени още в 1864 година, но наборът се извършва по примитивен начин. Набирачът сяда на пода, нарежда около себе си сандъчетата с букви, взима от тях по една буква и я нарежда в специален “компас”. В 1865 година цариградският печат поздравява Мидхат паша, че е положил грижи за създаването на печатница в Русенския вилаетски център.¹

На следващата година технологията на печатането се подобрява с вносна печатарска машина, а през август 1865 година пристига поръчаната от Виена голяма и модерна за времето си печатарска машина “Кайзер”. С нея са доставени и около 10 000 оки букви, най-голямо количество от тях съставляват българските букви – граждански и църковнославянски. Има букви за отпечатване на френски текстове и на арабица. Печатарската машина първоначално е монтирана в непосредствена близост до вилаетския конак. Мидхат паша възнамерява в тази печатница да се отпечатват всички книги, необходими за българската църква. Замислена като печатница на Дунавската област, той си поставя за цел да направи от нея център на българското книгопечатане. По обзавеждане печатницата в Русе

¹ Вж *Цариградски вестник*, 15 март и 20 март 1865

надминава всички дотогавашни български емигрантски печатници, включително и някои от цариградските.¹ В нея има пет отделения: словослагателско, печатарско, литографско, книговезко и депо. Оборудвана е с две скоропечатни машини “Кайзер”, с една ръчна печатарска преса и шест ръчни литографски преси. В книговезницата има монтирани още две машини за пликкове, голям нож с лост, преса за книговезки шев и пресоване, преси и калъпи за позлатяване и други печатарски и книговезки пособия.

В първия брой на отпечатания в нея вестник “Дума” е публикувана и реклама, в която се съобщава, че всички книги за българските и турските училища в тази печатница ще се отпечатват с една десета по-евтино, отколкото в другите печатници. Персоналът на печатницата в края на 60-те години на XIX век достига 50 души, много от които са българи. Двама от майсторите са чужденци, седем – осем от останалите работници са турци, има и двадесетина затворници, докарвани всеки ден от русенския затвор да вършат тежката работа, да въртят машините и да почистват помещенията и уредите.

До Освобождението в русенската печатница са отпечатани 160 книги и други издания, които по своето съдържание могат да се разделят на училищни, художествени, сборници с разпоредби и закони, отпечатвани са и вестниците: “Дунав” (1865-1877), “Афитаб” (1874-1876), списанията: “Слава” (1871-1872), “Училище” (1872) и няколко календара. Първият календар за 1866 година е изготвен от Михаил Стефанович, вторият за 1867 година – от Николай Тодоров, за 1871 година – от Тонко Мутевски, за 1877 година – от Илия Блъсков и за 1874 година – от П. Р. Славейков. Самите печатари са измежду основните автори, преводачи, съставители, автори на уводи и допълнения на издаваните книги. Словослагателят Никола Тодоров издава през 1866 година стенен календар. Когато през 1868 година Сава Катрафилов пише до свой приятел, който работи като печатар в Русенската печатница, че иска да отпечата там свой ръкопис, той му отговаря, че това не може да стане скоро, защото печатницата отскоро печата външни книги.

Голяма част от най-популярните през Възраждането български книги са отпечатани именно в печатницата в Русе. Ще споменем само няколко примера. През 1870 година Бачо Киро отпечатва в Русе “Описание на село Горни Турчета”, а през 1873 и 1874 година – последователно: “Пътуването на Бача Кира, напечатано на стихове от същия” и “Второ пътуване на Бача Кира”. В Русе през 1871 година Васил Друмев отпечатва и второто издание на своята “Нещастна фамилия”. Сподвижникът на Васил Левски, Матей Миткалото, отпечатва тук шест книги, написани, събрани и издадени от него.

Наличието на тази печатница, създадена от Мидхат паша с намерение да ограничи вноса на руска литература, като и по този начин намали руското влияние в България, дава възможност на русенската община да разполага с големи количества книги, които да изпраща като дарения в много български училища, читалища и църкви. На 22 ноември 1867 година Русенската община подарява

¹ Вж Жейнов, И. Печатарството в Русе. Русе, 2004, с. 17

114 книги, по-късно – и 1 649 богослужебни книги. На 22 януари 1868 година тя изпраща за Търновското окръжие 118 евангелия и 119 апостола; за Железник (Стара Загора) – 343 апостола и 170 евангелия; за Сливен – 20 евангелия; също и за градовете Ниш, Свищов, София, Разград, Шумен, Плевен, Никопол, Силистра, а на 23 октомври 1869 година – 70 книги за Охрид; други за Шумен, Котел, Тулча, Джумая и т. н.

Русенската печатница просъществува 12 години. По време на Руско-турската война тя е поразена от снаряди, които разрушават част от сградата и повреждат печатарските машини. Част от оцелялата техника и букви след войната са използвани от първите русенски следосвобожденски печатници, а други са пренесени в откритата в София Държавна печатница.

Една от първите задачи на културната политика на следосвобожденска България е да се осигури необходимия печатарски ресурс за обезпечаване на нарасналия поток от български книги. Започва бързо пренасяне на българските печатници от чужбина – на Д. Паничков в Свищов, на Л. Каравелов и К. Тулешков – в Търново, на печатницата на П. Карапетров – в Сливен, на Хр. Г. Данов и Я. Ковачев – в Пловдив, на Ковачев – в София. Множат се печатниците в различните градове на Княжеството и в Източна Румелия. До Съединението в 1885 година общият брой на печатниците е 32, а в края на XIX век – 150.

След Освобождението българското книгопечатане увеличава многократно своята продукция. За периода 1878-1886 година то достига до 200, а през 1887-1896 година – до 400 заглавия годишно.

През 1881 година в **София** се основава Държавната печатница¹, която бързо се превръща в първостепенен типографски институт. В края на XIX век в печатниците във всички български градове се отпечатват около 1 000 заглавия годишно.

През 90-те години се правят и първите стъпки за законодателно стимулиране на книгопечатането и книгоиздаването. През 1888 година Министерството на Народното просвещение изработва временни правила за научни и книжовни предприятия. А последващият закон от 1890 година задължава министерството да раздава помощи за издаване на различни съчинения и да откупува книги и списания от авторите. През 1897 година се приема Законът за депозита, а в Търговския закон за първи път се предвиждат изисквания за авторски договор.

Издателства

Българските издатели от епохата на Възраждането обикновено са комплексни личности – едновременно са писатели, печатари и разпространители (книжари). Такива са и повечето издателства, появили се в българските възрожденски градове от средата на XIX век. Едва към края на периода и най-вече след Освобождението на България този комплект, издателство – печатница – книжарница, се разпада напълно и в следосвобожденския град, в който текат динамични процеси на

¹ Вж **Ефремов, И.** 90 години Държавна печатница “Георги Димитров”. 1881-1971. София, 1974

институционализиране и професионализиране в сферата на културата, се обособяват като самостоятелни производствени и стопански единици издателства, печатници и книжарници.

Трудно може да се разграничи дейността на издателя от тази на печатаря по време на Българското възраждане, защото, както стана дума, издателят обикновено е и печатар и книжар, отпечатващ и разпространяващ сам своите издания.

През втората половина на 60-те години на XIX век книгоиздаването започва да се възприема в българското общество и като самостоятелна дейност. Излизаният в Цариград български вестник “Право” обнародва през 1869 година специална статия, озаглавена “За книгоиздаването и неговата сила”.¹

Четири години по-късно Пловдивското ученическо дружество се обръща с призив към “книгоиздателите” да му помогнат в набавянето на книги. Същата година в Османската столица е обнародван нов закон за книгоиздаването и печатниците, с който всички издатели и печатари в българските градове на територията на османската държава трябва да се съобразяват стриктно.²

Най-големи български издатели са двамата най-известни български книжари в **Пловдив** Хр. Г. Данов и Драган В. Манчов. И двамата отделят най-голямо внимание предимно на издаването на учебници за нуждите на новобългарското училище. През 1869 година Манчов издава своя “Бащин език”, с което поставя начало на цяла поредица учебници. Издателят сам написва или превежда около 30 книги и раздава безплатно учебници на бедни деца. До Освобождението на България Христо Г. Данов издава, според “Опис на книгите издадени от Хр. Г. Данов в периода 1855-1905 година”, 128 заглавия. Сред тях са книгите: “Старопланинче – календар за 1856 високосна година”, “Основа за Българска граматика” от Йоаким Груев, “Пространна числителница с прибавление приличните задачи за всяко действие. Наредил Хр. Г. Данов”, “Буквар за малки деца от Хр. Г. Данов”, “Летоструй”, “Кратка Българска История” от Д. Т. Таушанов, “Ръководство за словестност” от Д. П. Войников и др.

След Освобождението на България в много от българските градове, оформили се като средища на българската книжнина и просвета, се създават печатници и възникват нови издателства. Започва пренасяне на българските печатници от чужбина на родна земя. Така в **Свищов** се появява печатницата и издателството на Димитър Паничков, в **Пловдив** – на Христо Г. Данов и Я. Ковачев, в Търново – на Любен Каравелов и К. Тулешков, в Сливен – на П. Карапетров. След Освобождението в Пловдив особено динамично се развива издателството Христо Г. Данов, което привлича опитни издатели от българската предосвобожденска емиграция. Откритата през 1874 година във Виена “Българска печатница на Янко К. Ковачев и Сие”, която за две години в съдружие с Христо Г. Данов издава над 50 български книги, през 1878 година е пренесена в Пловдив. Впоследствие Янко Ковачев се отделя и създава в 1881 година в **София** своя нова печатница, технически много добре

¹ Вж *Право*, IV, бр. 15, 28 юни 1869

² Вж *Турция*, IX, бр. 5, 17 и 20 март 1873

оборудвана и обзаведена с най-съвременно литографско и буквoleyарно отделение с галванопластика и цинкография. Новата печатница издава и отпечатва учебни и други книги, периодика, географски карти и т. н. Тя издава и отпечатва през периода 1880-1882 година първото българско илюстрирано списание “Българска илюстрация”, както и първото българско специализирано списание по въпросите на книготърговията “Книжарски известия”. Открива и своя книжарница за чужда литература в София, която да задоволява потребностите на интелигенцията и чиновничеството на младата българска държава, станала след Освобождението си отново член на европейското семейство.

През 1882 година управител на печатницата на Хр. Г. Данов става Никола Краварев, преводач в щаба на генерал Гурко по време на Руско-турската война, който впоследствие разкрива собствено издателство в Пловдив.

До Съединението през 1885 година в различни градове на Княжество България и в Източна Румелия има вече 32 работещи печатници и издателства. До края на XIX век техният брой достига 150. В тях годишно се отпечатват около 800 заглавия.

През 1888 година Министерството на народното просвещение изработва Временни правила за научните и книжовните предприятия. Законът от 1890 година задължава министерството “да раздава помощи за издаването на различни съчинения, да откупва книги и списания от авторите и да възнаграждава рецензии на съчинения”. През 1897 година се приема Законът за задължителния депозит на печатни произведения, който задължава всички издатели да депозират определен брой екземпляри в обществените библиотеки, с което се въвежда единен ред в съхраняването на издадените в България книги от всички български издателства.

Книжарници

Още в края на XVI век по българските земи се срещат книжари, които разпространяват славянски книги из Западна България и Сърбия, печатани обикновено във Венеция и Австрия.¹

Първата българска книжарница в епохата на османското владичество е създадена в **Скопие** около 1559 година от Кара Трифун. Той продава в нея църковнославянски венециански печатни издания – на Я. Крайков, доставяни от дубровнишки търговци, и книжарски материали. В “Псалтир” на Яков Крайков от 1569 година се съдържа първото отпечатано книжарско обявление в българската книжнина. През втората половина на XVIII век български търговци купуват славянски книги от Виена и ги пренасят в българските земи, като някои от тези книги се продават на местни духовни или светски лица.

В културно-просветният подем в българските градове по време на Възраждането, при постоянно увеличаващия се брой на българските училища, на обществените и личните библиотеки, на читалищата и на различните културно-

¹ Вж **Възрожденски** книжари. Сборник документи, очерци. София, 1980, с. 8

просветни сдружения и организации, както и на проявите на българското национално съзнание, бързо нараства търсенето на печатната книга. Появяват се първите дюкяни, в които, заедно с други стоки, се продават и печатни книги, и книжарски материали.

С порасналото търсене на книги в българските градове през Възраждането се появява и необходимостта от отваряне на специални дюкяни за тяхната продажба. Така в старопрестолния град **Търново** видният български патриот и революционер Велчо Атанасов – Джамджията открива още през 1809 година книжарница, която се счита за първата книжарница за новобългарска литература в България.

В развитието на книгоразпространението по българските градове през Възраждането се открояват три основни етапа:

Първият етап започва от 20-те и продължава до 50-те години на XIX век и се характеризира от дейността на пътуващите книжари, като отец Матей Преображенски, хаджи Найденов Йованович, който издава и разнася из Българско басни, песнопойки, буквари, календарчета и други четива, П. Радов, Д. Г. Гидиков, Христо Иванов – Големия, Г. Д. Гърдов от Калофер и др. В дългата редица на пътуващите из българските градове книжари се открояват още имената на Хаджи Найденов Йованович – Татарпазарджичанина, нарекъл сам себе си “учителя и книгопродавца на сичката Словеноболгария”, Пенчо Радове от Карлово, Никола Карастоянов от Самоков и др.

Вторият етап в книгоразпространението протича през 50-те и 60-те години на XIX век и е характерен с възникването на постоянни книжарници, които създават свои клонове и в други градове, а някои – и по цялата българска етническа територия. От 50-те години на XIX век в българските градове се осъществява постепенен преход от пътуващо към уседнало книжарство. Така в редица български градове като Пловдив, Свищов, Русе и други възникват книжарници, които доставят необходимите за светските училища учебници, учебни помагала и художествена литература, сред които заглавията от български автори преобладават над преводните.

Третият етап обхваща периода от началото на 60-те и продължава през 70-те години на XIX век. Той се характеризира с възникване на сдружения за книжарници, снабдявани с литература от създадените по това време сдружения за книгоиздаване, които имат значително по-големи възможности да осигуряват разнообразна и актуална литература на български език.

В епохата на Българското възраждане, по отношение на ранното разпространение на стационарните книжарници, град **Търново** държи първенството. В Търново възниква още през 1809 година, както бе споменато, българска възрожденска книжарница, създадена от Велчо Атанасов – Джамджията. Заради свободолюбивия си дух и идеи роденият в Килифарево Велчо Атанасов емигрира още като младеж в Букурещ и Брашов. Завърнал се отново в Търново, вече като търговец, той открива голям търговски магазин за битови стоки. Чрез него той доставя на местните свещеници и на калугерите от манастирите около Търново богослужебни книги: евангелия, псалтири, требници и др., предимно

от Киев и Москва.¹ Получените в повече екземпляри Велчо – Джамджията излага за продан в своя магазин, който се превръща в най-ранната възрожденска книжарница в българските земи. В нея той продава и светска литература. В магазина си в Търново той предлага и първата книга в новобългарската литература “Кириакодромион, сиреч Неделник” от Софроний Врачански, издадена през 1806 година. Заради родолюбивата си дейност първият български книжар през Възраждането Велчо Атанасов – Джамджията е обесен от турските власти през 1835 година в Търново.

В **Самоков** през 20-те години на XIX век Н. Карастоянов открива своя книгопродавница, в която се извършват и подвързвачески услуги.

Около 1848 година **Найден Йованович** – Татарпазарджичанина отваря книжарница в **Калофер**.

Голям брой книжарници в българските градове се откриват в периода след Кримската война (1853-1856). Още в през 1853 година в **Търново** открива вратите си нова книжарница, създадена от родения в Шодековци, Търновско, Стоян Маринов. В началото той работи в съдружие с учителя Д. Николов, но впоследствие се отделя самостоятелно. Тази търновска книжарница разкрива свои клонове в **Русе** и **Свищов**. И след Освобождението на България търновският книжар Стоян Маринов продължава дейността си в сътрудничество с Христо Г. Данов и Я. С. Ковачев.

Втора книжарница в Търново през 1853 година открива и търновчанинът Пандели Кисимов, който сътрудничи на излизащите в Цариград български вестници и списания и е автор на няколко брошури и преводи от гръцки и румънски език. От книжарската си дейност Пандели Кисимов претърпява тежки финансови загуби, но продължава да работи до 1862 година.

Като един от най-големите книгоразпространителски центрове през Възраждането се оформя град **Пловдив**, където през 1858 година се открива книжарницата на Христо Г. Данов с клонове в **Русе** и **Велес**², а през 1862 година – и книгопродавницата на В. Манчов, която в 1872 година открива свой клон в Свищов, а в 1872 година – и в **Солун**.³

През 50-те и 60-те години на XIX век книжарници има вече и в други български градове, които също са средища на Българското възраждане: в **Стара Загора** – през 1858 година, в **Ямбол** – в началото на 60-те години, в София – през 1864-1865 година, в **Котел** – през 1868 година и други.

Роденият в град Елена Иван Момчилов, сам автор на 15 буквара и други учебни книги, открива в **Търново** през 1868 година книжарница, която има свои представители – “агенти” в много други български градове. Първоначално тя се нарича “Книгопродавница Момчилова, Славейкова и съдружие в Търново”,

¹ Вж **Коледаров, Ст.** Първият български книжар Велчо Джамджията от Велико Търново // *Общински вестник*, В. Търново, 1935, бр. 3-4

² Вж **Начов, Н.** Христо Г. Данов. Юбилеен сборник, 1905

³ Вж **Илиева, А.** Книжарницата на Драган В. Манчов – крупно възрожденско книгоиздателско и просветно средище. – В: Известия на музеите от Южна България. Пловдив, 1980, с. 177-179

преименувана по-късно в “Книгопродавница Момчилов и Сие – Велико Търново”. Петко Рачев Славейков нарича книжарницата на Иван Момчилов в Търново “Книжовно дружество”, което отговаря в голяма степен на ролята ѝ като книжовно средище във възрожденския град.

Първата книжарница в **София** е открита на Златарската чаршия в 1867 година от Стоянчо Неделчев Табаков и Никола Вардев. Единият от съдружниците продава в дюкяна, а другият обикаля с книгите из околните селища.¹ Двамата книжари поддържат връзка с всички по-будни граждани в София и околностите. Посветени са в революционния комитет, познават се лично с Васил Левски и при обиколките си из селищата разпространяват патриотична книжнина и вършат комитетска работа. За притежание на песнопойки с патриотични песни, като “Вятър ечи, Балкан стене” и др., те са арестувани и осъдени на смърт. Стоян Табаков е обесен на площада в Капан махала. Спасилият се поради болест Никола Вардев след Освобождението става апелативен съдия и адвокат.

Книжарницата на Христо Г. Данов в **Пловдив**, освен учебна, художествена и религиозна литература, предлага и много помагала и учебни пособия като географски карти, глобуси, атласи и др. Тя става средище на българската интелигенция и на българските революционери. Посещават я дейци като Васил Левски, Ангел Кънчев, Тодор Каблешков, Панайот Волов и др.

До Освобождението на България в земите, населени с българи, в границите на Османската империя има около 48 книжарници, някои от които поддържат свои клонове и в други градове.

Тези книжарници се снабдяват с български книги обикновено отпечатвани в редица европейски градове и в Русия, включително и в Цариград. Пътят им до книжарниците в българските градове минава по суша и по вода. Отпечатваните във Виена, Белград, Нови Сад, Пеща и Буда книги се превозват с кораби по река Дунав до Видин, Лом, Оряхово, Свищов и Русе, откъдето се препращат по суша с заедно с керваните със стоки за Пловдив, Солун и др. За транспортирането на част от печатаните в Цариград книги се ползва морският път до черноморските пристанища Варна, Бургас и др.

След Освобождението на България през 1878 година, когато се създават много по-благоприятни условия за книгоиздаване и книгоразпространение, продължават своята дейност някои от най-известните български книжарници като тази на Христо Г. Данов, Манчов и други, появяват се и много техни последователи във всички български градове. Като най-голям книгоразпространителски център след 1878 година се оформя град **Пловдив**, който е и център на динамичен политически, обществен и културен живот и същевременно е столица на Източна Румелия. Популярността на пловдивската книжарница на Хр. Г. Данов надхвърля границите на Източна Румелия. По молба на Министерството на народното просвещение той разкрива клонове на пловдивската си книжарница в **София** и в **Лом**.

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : София. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Книжарска дейност по това време в Пловдив развива и Драган Манчов, който, като емигрант в Букурещ, наема оставената от Христо Ботев печатница и издава там вестник “Стара планина”, а след Освобождението пренася книжовната си дейност в столицата на Източна Румелия. Манчов разкрива клонове на книжарницата си в **Солун** и **Свищов**.

В Пловдив през 1884 година братя Кравареви откриват нова книжарница, която следва примера на приемственост между Възраждане и следосвобожденски период, осъществена от големите пловдивски книжари и издатели Данов и Манчов. В Пловдив през 1897 година се създава и “Български книжарски съюз”.

Само за едно десетилетие след Освобождението на България книжарници се откриват във всички градски центрове.

В **София** през 1879 година, роденият в Щип, Македония българин Михаил Констенцев отваря първата книжарница с издателство в махала Сунгурлар чаршия. В нея се продават всякакви канцеларски стоки, щампи, свещенически одежди и църковни пособия. Констенцев се явява и пръв следосвобожденски издател и разпространител на календарчета, в които помества преразказани от него приказки. В тази книжарница се разпространяват и откупените екземпляри от сборника на Братя Миладинови “Български народни песни”.

Кръстю Ив. Мирски, заедно с брат си Никола, откриват през 1879 година във **Варна** първата книгопродавница, която предлага книги, различни видове хартия и канцеларски потреби. Няколко години по-късно във Варна книжарници откриват В. Божилов (1883), Б. Блъсков, Г. Бакалов и Ст. Георгиев (1898). В **Сливен** по същото време своя книжарница открива М. Иванов, в **Силистра** през 1883 година – братя Иванови, в **Шумен** през 1885 година – Т. Икономов, в **Казанлък** през 1895 година – Ал. Д. Едрев, в **Хасково** през 1899 година – Вл. Дамянов, в **Стара Загора** – М. Касабов.

След Освобождението започва профилиране на книжарниците за художествена, научна, преводна и антикварна литература. В **София** книжарницата на Я. Ст. Ковачев се оформя като специализирана за продажба на предимно чужда литература: френска, руска, немска, италианска и английска.

Към края на XIX век книжарите-книгоиздатели изместват печатарите-книгоиздатели, което се дължи на порасналата роля на книгоразпространението в културния живот при новите условия на следосвобожденска България. Столицата София, която се превръща в духовен и административен център на България, заема водещо място и в книгоразпространението. Тук се установяват и работят едни от най-известните книгоиздатели и книжари като Хаджи М. Констенцев и Я. Ковачев през 1879 година, Ив. Касъров – 1886 година, Иван Божинов и Д. Голов – 1886 година, Хр. Олчев – 1895 година, Иван Г. Говедаров и Ив. Игнатов – в края на XIX век и др. През 1891 година Т. Ф. Чипев основава в София една от най-големите книжарски и издателски фирми у нас, която оказва значително влияние върху българската култура. Издателството на Чипев е едновременно и книжарница, и център за разпространение на български книги със специален отдел за старопечатни книги. Книжарницата на Чипев в София държи на склад книги в достатъчно екземпляри

от всички водещи български издателства, както и литература от чужди издателства на основните европейски езици.

...

Възрожденските библиотеки и книжарници осъществяват идеала на Паисий за възвръщане на историческата памет на народа, възстановяват фундамента на неговото европейско битие, възобновяват връзката му с европейските духовни средища. Те спомагат българите да се почувстват неразделна част от миналото и съвременното на Европа.

IV. Дружества с културно-просветни цели: благородните и демократични европейски идеи обгръщат интелигенцията, жените и младежта

Общественият живот в българските градове през Възраждането се определя до голяма степен от множеството дружества, които възникват спонтанно по различни поводи. Те си поставят благотворителни и високоблагородни цели да подпомагат в развитието на образованието, културата и духовния живот на гражданите. Тези сдружения се явяват много важни звена в българските доосвобожденски градове, благодарение на които редица културни дейности намират опора, а често представляват първи подтик за развитие.

Появяват се и много български дружества извън пределите на Османската държава. Те са предимно дело на българската политическа емиграция и си поставят глобални цели, свързани с общите проблеми и задачи на българската интелигенция в националноосвободителната ѝ борба. Такова е, например, създаденото в края на 1873 година в **Букурещ** по инициатива на Любен Каравелов “Дружество за разпространение на полезни знания”, въпреки че в неговия устав изрично се изтъква неполитическия му характер. То си поставя задачата “да увеличи знанието на народа, да издава научни и полезни съчинения, учебници и други учебни помагала”. Дружеството издава списание “Знание” и за да му се придаде неполитически характер, никъде в документите му не е вписано името на неговия фактически създател Любен Каравелов. За председател на дружеството е избран Димитър Хадживасилев, а за касиер – Иван Кавалджиев.

Дружествата, които възникват в отделните български градове, имат конкретни задачи да подкрепят или създават национални културни, социални и учебни институции, за каквито българското общество не може да разчита на османската държава.

Дружествата, които възникват през Възраждането, именно с такива цели и задачи в българските градове на територията на днешната българска държава, могат да бъдат разделени на няколко групи: благотворително-просветни, женски, ученически, учителски, певческо-театрални, свещенически, земеделски и други.

Благотворително-просветни дружества

Появяват се в началото на 60-те години, но най-силните им изяви са през първата половина на 70-те години на XIX век. В средата на 1860 година в **Пловдив** се създава дружество, наречено “Българска дружинка”. Петнадесет години по-късно, в края на 1875 година в Пловдив се учредява “Филантропическо общество”, което си поставя благотворителни цели. В него участват и чуждите консули в града.¹ В средата на 1877 година в града възниква и “Международен комитет за

¹ Вж *Стара планина*, I, бр. 2, 14 август 1876

подпомагане на българите”, пострадали по време на Априлското въстание и от гоненията след него.¹

Съществуващото във **Варна** “Българско добродетелно дружество” организира на 21 февруари 1867 година голям бал с цел да се подпомогнат бедните ученици в града.²

В **Ловеч** в първите месеци на 1871 година се основава също благотворително дружество. То е наречено “Постоянство”, с което учредителите му искат да подчертаят, че за успеха на всяко благолюбиво дело са необходими много усилия и много настояване.³

Благотворителното дружество в **Свиленград** получава името “Наука”. Организатор на това “просветно братство” е П. Станчев, който успява да привлече редица граждани на Свиленград. През 1874 година цариградският вестник “Източно време” помества и устава на това свиленградско благотворително и просветно дружество, озаглавен “Правилник на Българско братство “Наука” в Мустафапаша”. В същата година подобни дружества, мъжко и женско, се създават и към читалището в Чирпан.⁴

Женски дружества

Женските дружества в българските градове през Възраждането поставят за своя основна задача грижата за образованието на девойките и тяхното правилно възпитание.⁵ Грижата за децата и жената-майка е другата основна цел, записана в техните учредителни документи. Но женските дружества в българските градове по това време имат и друга цел, да освободят жената от предразсъдъците на времето и да я включат активно в обществения живот, в дейността на читалищата, в театъра, в музикалните и други обществени прояви.

Интензивният културен живот в **Лом** през 50-те години на XIX век довежда до въвличането на все повече ломски гражданки в обществения живот. Съпругите, сестрите и дъщерите на ломските търговци навлизат в живота на читалището и след това оформят свой женски кръг, в който коментират различни събития. Около този кръг през 1857 година се създава първото женско дружество през Възраждането, наречено “Добродетелно женско дружество” с председател Елена Циганелска. След арестуването на Пишурка жените от това дружество запазват театралните костюми от представлението, предизвикало бурята, както и книгите от читалището, застрашени от конфискуване поради коварна клевета. Те се одързостяват дори да отидат при кмета – чорбаджи Георгиу Шишко и да протестират против неговата “назадничева несправедливост”. Най-осезателно се

¹ Вж *Възраждане*, I, бр. 13, 29 август 1876

² Вж *Македония*, I, 11 март 1867

³ Вж *Македония*, V, бр. 32, 10 август 1871

⁴ Вж *Източно време*, I, бр. 142, 30 ноември 1874

⁵ Вж **Василева, Б.** Български женски организации през Възраждането. – В: ГСУ, ИФ. 1880, с. 263-295; **Воденичарова, З. и Н. Попова.** Сто години от основаването на дружествата на жените в България. София, 1964, с. 106-144

чувства дейността на женското дружество в Лом през 1860 година, когато се отваря частното девическо училище на Обретен Йонов. По инициатива на учителката Магдалена Павлова дружеството започва усилена агитация за ограмотяване на всички ломски момичета. След откриването на общинското девическо училище Ломското женско дружество го обзавежда с чинове, учебни помагала и други мебели и след построяването на новата сграда през 1865 година, поема изцяло управлението и контрола на училището, привлича добри учителки, набира пари и оказва материална помощ на бедни ученички – т. е. поема функцията на училищно настоятелство. Нов подем то изживява в 1874 година, когато в Лом пристигат учителите Никола Попов и Димитър Маринов, които, по примера на покойния вече Никола Първанов, са горещи привърженици на идеята за активно участие на българските жени в обществения живот. Известността на това женско дружество надхвърля пределите на империята. През 1862 година то получава дарение от княгиня Елисавета Александрова Голицина, а през 1869 година за него се пише в българския печат. Същата година Петко Рачов Славейков публикува уводна статия “Женските дружества у нас”, в която дава висока оценка на дружеството в Лом. По време на Априлското въстание “Добродетелното женско дружество” в Лом преустановява дейността си и я възобновява след Освобождението.

Едно от най-ранните женски дружества в българските земи е основаното в **Ловеч** през 1857 година “Добродетелно женско дружество”.¹ На първи април 1871 година в квартал Хармането се създава женско дружество “Постоянство” с 12 000 гроша капитал, целта на което е да издържа в Габрово дъщерята на поп Лукан с условие, че след като завърши тамошното училище, ще се върне обратно за учителка.

В началото на есента на 1869 година в **Плевен** се основава женско дружество, което си поставя задачата да организира събирането на средства и да построи девическо училище в града.² В последния си брой за 1869 година вестник “Македония” отбелязва със задоволство, че създаденото в Плевен женско дружество се развива много добре и работата му напредва с бързи темпове, а баба Мишона прави дарение от 3 000 гроша за построяване на девическото училище.

Женско дружество през същата 1869 година се основава и в град Стара Загора. То е наречено “Майчина любов” и учредителките му си поставят за цел, да подпомагат със средства и по всякакъв начин училищата в града. Неговата председателка Тошка Господинова е първата феминистка в този край на България. Още на първото си заседание дружеството събира сумата от 4 000 гроша, предвидена за издръжка на бедни ученички.³ На заседание на 1 януари 1870 година женското дружество в Стара Загора приема свой устав и избира настоятелство в състав: Захарина Митова, Еленка Стоянова и др.; за касиер е избрана Теофана Иванчева, а за председател – Анастасия Тошева. Началният капитал на дружеството е

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Ловеч. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж *Македония*, IV, бр. 8, 11 декември 1869

³ Вж *Право*, IV, бр. 4, 24 март 1869

32 000 гроша. Общинският касиер се грижи за неговите приходи и разходи. Дружеството учредява и издържа пансион към девическото училище, организира и сказки. Подпомага със средства десетки девойки да учат в местните училища и в чужбина. Поради активната си дейност старозагорското женско дружество добива популярност далеч извън пределите на града. През януари 1870 година то получава запитване от група жени от Горна Оряховица за условията, при които става приемането на ученички в Старозагорското девическо училище, както и за организацията на самото дружество.

От 1869 година в **София** развива дейност женското дружество “Майка”, създадено по инициатива на видната патриотка Йорданка Филаретова, съпруга на главния учител Сава Филаретов. То работи активно за просвещаването на софийските жени и девойки и подпомага със средства бедни ученички от девическото училище. Става инициатор за създаване на неделно женско училище за ограмотяване на възрастни жени.¹

Женското дружество в **Казанлък** се основава също в началото на 1869 година, веднага след честването на празника на славянските просветители Свети Кирил и Методий. За председателка на дружеството е избрана Неда Д. Папазоглу, а за негова попечителка – М. К. Койоглу.² На 18 април се провежда заседание под председателството на Неда Папазоглу и се приема програма за дейността му през годината. Казанлъшкото женско дружество бързо печели популярност в града и на 14 май с. г. Кирил Нектариев внася в касата му дарение – 400 гроша.

В **Карлово** женското дружество “Възпитание” се основава на 14 септември 1869 година по инициатива на Анастасия Райнова и Аница Н. Пулиева. На второто си събиране дружеството наброява вече 70 членки, които събират помежду си сумата от 9 070 гроша. На друго заседание от 28 септември с. г. женското дружество в Карлово събира само за един ден 27 166 гроша от 143 свои членки, а малко по-късно събира от гражданите още 40 000 гроша. Със средствата построява девическо училище. През 1870 година дружество “Възпитание” отваря неделно девическо училище и отправя призив за материална подкрепа към онези карловци, които живеят в други градове или в чужбина. Обръщението е придружено със списък на карловки-дарителки за новото училище, за което дружеството наема още една нова учителка – чехкинята Богдана Ив. Хитева. По същото време дружеството получава значително дарение от братята Христо и Евлоги Георгиеви и Елисавета Хр. Пулиева, които внасят в сметката му 30 000 гроша. Само от лихвите на тази сума дружеството си осигурява доход от 2 400 гроша годишно. За да увеличи доходите си, то разиграва и лотария.

През 1873 година, карловското женско дружество “Възпитание” отправя писмо-дописка до настоятелството на благотелното братство “Просвещение” в Цариград, в което предлага всички дружества, читалища и други благотелни

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : София. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Македония**, III, бр. 31, 28 юни 1869

общества да се свържат помежду си чрез един обединяващ ги център и към него да се състави една обща каса за ежегодни помощи. Настоятелството приема тази идея и дружеството предлага да достави до два месеца “приличните за такъв случай ръкоделия”. Идеята за обединението на съществуващите дружества се подкрепя и от други градове в страната. Женското дружество си има и свой празник на 7 април, който се празнува много тържествено.¹

Женско дружество се опитва да основе и Елена Златарева – една от първите учителки в девическото училище в **Търговище**.²

Ломчанки, които поставят началото на женското си дружество още през януари 1869 година, му дават името “Помощник за просвета”, както е отбелязано в учредителните му документи за “подкрепа на девическите училища”. В средата на с. г. емигрантският вестник “Дунавска зора” съобщава за съществуването и дейността на “женски възпитателни комитети в **Лом**”.³

В **Свищов** по същото време има две женски дружества. Едното, наречено “Съгласие”, е в средната махала и е създадено през 1869 година и второто – “Надежда” – в долната махала е учредено на следващата година. Причината за основаването на две женски дружества в Свищов е наличието на две читалища. Главната цел и на двете дружества е подпомагане на девическото образование в града. Женското дружество “Съгласие” построява със свои средства девическо училище към църквата “Св. Преображение”. През 1873 година в Свищов възниква и трето женско дружество в крайната Велишанска махала “Св. Мина”. То ратува за просвета в по-широк смисъл, включително и религиозна. Това дружество има кратък живот, защото предоставя капитала си за построяването на църквата “Св. Кирил и Методий”.

Според втория устав на женското дружество “Съгласие” трите женски дружества в Свищов се третираат като три клона на едно дружество. Въпреки това и трите дружества имат свои устави, управляват се от свои настоятелства, които периодично се отчитат пред съответните общи събрания и разполагат със собствен капитал и отделни протоколни книги. Най-значимо влияние в града има дружеството “Съгласие”, което действа и по време на Руско-турската война. То се включва в санитарното дело, помага на ранени и болни, събира помощ за ранените. Дейността на Свищовското женско дружество “Съгласие” замира към 1891 година, но в 1899 година е възобновено отново, когато във връзка със смъртта на княгиня Мария Луиза общото събрание решава женското дружество да приеме името ѝ. Тези, които не са съгласяват с преименуването, се отделят, запазвайки старото си име. Така в Свищов към края на XIX век се обособяват две женски дружества: “Мария Луиза” и “Съгласие”.⁴

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Търговище. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж *Дунавска зора*, II, бр. 32, 24 юни 1869

⁴ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Свищов. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

В средата на ноември 1869 година група жени в **Плевен**, по примера на жените от Стара Загора, Лом и Тулча, създават свое женско дружество “за обществена изява и благотворителност”. Вдъхновителка на плевенското женско сдружение е учителката Тодорка Пенчева от Свищов. Свищовското женско дружество налага един вид данък на гражданите на Плевен. По общо съгласие за женското дружество се събират от 3 до 5 гроша при кръщение и от 5 до 10 гроша за венчавка. За две години дружеството успява да събере 20 000 гроша, с които изгражда девическото училище в града.¹

На 7 януари 1870 година в **Сливен** се основава женско благотворително дружество “Майчина длъжност”. За изработването на устава му съдействат Д. Чинтулов, Ст. Гидиков и М. Икономов. За председател на дружеството е избрана Куртеза Попович, за касиер – Щ. Вичева, а за деловодител – Аргира Димитрова. Членският внос е разделен на четири категории. През 1871 година дружеството създава следобедно училище за жени без образование. По-късно, по време на Априлското въстание и Освободителната война, женското дружество помага на ранени и на бежанци, осигурява храна и подслон на бездомни жени и помага в две руски болници. По призива на Цариградското българско училище дружеството активно подпомага българските училища в Македония. След Освобождението, по време на Сръбско-българската война, негови членки се записват за доброволки към Червения кръст.

Основаното в 1869 година в **Русе** женско благотворително дружество “Ступанка” подпомага Главното девическо училище и развива народополезна и просветна дейност сред жените и девойките, “за да станат те добри майки и добри гражданки”. То следи за девойки, които поради бедност не се записват да учат и ги снабдява с необходимите за началното им обучение средства. На заседание на женското дружество в Русе от 3 октомври 1875 година се взема решение към него да се създаде библиотека.²

През 1870 година броят на женските дружества в българските градове нараства. В началото на лятото на 1870 година жените в **Габрово** организират тържествено честване на годишнината от основаването на женското дружество в града “Майчина грижа”. На следващото му заседание се отчита, че дружеството “работи много добре” и във всички училища се забелязва напредък.³ Славейковият вестник “Македония” помества през 1870 година списък на дарителите на габровското дружество “Майчина грижа”. Обширна дописка за успеха на това дружество обнародва същата година и вестник “Свобода”.⁴

Началото на същата година донася и някои критични бележки във вестника на П. Р. Славейков “Македония” за работата на женското дружество в Русе. В отговор

¹ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Русе. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Турция**, VI, бр. 32, 26 септември 1870

⁴ Вж **Свобода**, I, бр. 39, 23 август 1870

на тази критика същият вестник помества друга дописка за това, че женското дружество “Ступанка” изказва желание “да участва при създаването на Върховно девическо училище”. Дописката от Русе е подписана от Анастасия Златева – член на ръководството на женското дружество в Русе. По време на коледните празници в самото начало на 1871 година женското дружество “Ступанка” организира тържество с лотария за събиране на средства за девическото училище.

На 2 февруари 1870 година в **Пазарджик** възниква женско дружество “Просвета” с председател Мария Доспевска. Сред основателките му са: Н. Величкова, Елена Консолова, Мария Пенева Шена Ангелова други видни пазарджиклийки. Основната дейност на дружеството е да просвещава жените в града със сказки. За целта в Пазарджик са канени и видни личности от Пловдив и Цариград, между които Драган Цанков и Георги Консолов, Петър Бонев, Петър Мусевич и др.¹ Дейността на дружеството замира чак след Освобождението към 1892 година, но след време отново се възобновява, като от просветно се превръща в благотворително дружество.

Женско дружество в **Разград** “Майчина грижа” е основано на 18 май 1870 година. То възниква по инициатива на учителките и на разградските гражданки: Неранза Георгиева Вълчова, Мария хаджи Николова, Анастасия Петрова, хаджи Танаса Димитрова, Дечка Сп. Георгиева, Елена Ст. Тодоракиева, Мариола Сп. хаджи Ганчова, Парашкева Ст. Александрова и др. До Освобождението дейността му се свързва предимно с просвещението на жените в града и с подкрепата на училищното дело, особено на девическото образование. Женското дружество “Майчина грижа” организира през 1871 година, заедно с градското читалище “Съгласие”, театралната постановка “Дечка и Еленка”, написана от главния учител Димо Хранов, в която за първи път с роли участват две ученички. Постановката поставя въпроса за общото повдигане на културата и образованието на българското момиче.

През 1872 година женското дружество е посетено от Петър Мусев, член на българското благотворително братство “Просвещение”, който взима ръкоделни произведения за Цариградското изложение през следващата година. През 1873 година дружеството изпраща разградската ученичка Хриса Карапеева да учи в прочутото Габровско училище, с условие да се върне после в града като учителка. След завръщането си в Разград тя става първата артистка в града и най-активна деятелка на женското дружество. Друга изявена активистка на дружеството е Станка Николица Спасо-Еленина, също учителка. При посещението през 1874 година на митрополит Григорий в Разград учителката Дочка Икономова произнася от името на женското дружество слово по въпроса за независимостта на Българската православна църква. В началото на 1877 година разградското женско дружество “Майчина грижа” изпраща пари и дрехи за пострадалите в Сръбско-турската война български доброволци. На 28 януари женското дружество участва в организацията и посрещането на руските войски, а Дочка Икономова поднася хляб и сол на Княз Дондуков-Корсаков.

¹ Вж *Македония*, 30 май 1870

Женското дружество “Родолубие” е основано през 1871 година по инициатива на Ст. Андреева и Д. Тодорчева, които стават и негови настоятелки.

Група жени в **Кюстендил**, сред които акушерката Ф. Порожанова и учителките Й. Манова и М. Костенцева учредяват през 1873 година към местното читалище женско дружество “Майчина любов” с председателка Йорданка Манова. То провежда редица благотворителни мероприятия. След Освобождението на 3 февруари 1896 година в Кюстендил се основава второ женско дружество “Милосърдие”, което чрез беседи и вечеринки събира средства за подпомагане на бежанците от Македония.¹ През 1900 година група ученички основават в Кюстендил таен девически кръжок “Свобода” за сътрудничество с ВМОРО.

Девическото дружество “Съгласие” в **Пловдив** също отбелязва значителни успехи в своята благотворителна и насърчаваща девическото образование дейност. В началото на 1874 година то разпространява обръщение към всички родолюбиви граждани на Пловдив с молба за подкрепа “за основаване на библиотека”.²

Ученически дружества

Ученическите дружества се създават предимно от ученици от взаимните училища и горните класове на класните училища и са първата форма на самоорганизиране, не без участието на учителите, на учениците, а впоследствие и на ученичките в девическите или смесените училища. Те се появяват малко по-късно от другите дружества, което има своето логично обяснение.

По инициатива на учителя Никола Първанов през 1868 година в **Лом** се създава ученическо дружество, приело името “Братство”, което определя своята цел за саморазвитие и самообразование.³ Според приетия на 15 септември с. г. от дружеството Закон и Правилник за вътрешния ред, Ломското ученическо дружество се състои от 20 ученика от II и III клас на класното училище, начело с председател, избран с висшегласие и с мандат да управлява “не повече от пет недели”, след което да се избира нов по същия начин и със същия мандат. В дейността си той бива подпомаган от писар, избран по същия начин и за същия период от време. През 1869 година дейността на дружеството замира поради заминаването на някои от неговите членове на обучение в Цариград и в други градове, както и поради съпротивата срещу него от страна на някои консервативни среди в града и в общината. Това довежда до преустройство на ученическото дружество в Лом, пак по инициативата на русенския учител Никола Първанов. На 1 декември 1869 година то възобновява своята дейност, но вече под името “Напредък” с 60 души членове. За да осигури своята независимост от общината ученическото дружество се обръща към българите от цялата страна с апел за материална помощ.

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Кюстендил. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Век**, I, бр. 9, 9 март 1874

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Лом. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Много граждани действително се отзовават на апела и дружеството отправя чрез българските вестници специална благодарност към ония “родолюбиви лица, които сърдечно благоволиха да му подарят волна помощ”.¹ За дейността на ломското ученическо дружество “Напредък” след 1872 година няма сведения. Предполага се, че след тази година то запада поради смъртта на основния му вдъхновител и организатор Никола Първанов.

През 1869 година в **София** се създава ученическо дружество “Напредък”, което изнася поучителни сказки, поддържа училищната библиотека, събира средства за закупуване или отпечатване на книги.²

На 1 март 1870 година в **Карлово** се основава “Ученолюбива дружинка за разпространение на просвета”.³ Целта на това дружество е: “прочитане на вестници и други науки и подпомагане на бедни деца в училището, с една реч – да се труди да разпространява науката помежду ни”. Две седмици след основаването “Ученолюбивата дружинка” в Карлово има повече от 80 членове, по-голямата част от които по-късно стават членове и на революционния комитет в града. Те развиват широка обществена дейност, като на първо място поставят основите на дружествена библиотека и читалня. В неделните дни уреждат сказки на различни теми. По-късно дружеството открива неделно училище и има голяма заслуга за грижата за градските училища. С дейността на това дружество се свързват и първите театрални представления в Карлово, приходите от които отиват изцяло за издръжка на училищата в града.

В 1869 година ученическо дружество се създава и в **Казанлък**.

Група ученици в **Свищов** на възраст от 7 до 10 години създават през 1870 година ученическо дружество “Братска любов”. Всяко дете плаща по един грош седмично за дружеството. Членовете му се събират всяка неделя, за да слушат сказки, четени от по-големите ученици. През 1873 година учениците от свищовските училища организират ученическо дружество “Плод” с устав, утвърден и подпечатан от общината. Целта на това дружество, според устава му, е да се събират, да четат всяка неделя и в празнични дни сказки. То получава дарения в пари и книги от читалището и от отделни граждани. Ученическото дружество “Плод” съществува известно време и след Освобождението – до 1882 година.⁴

През 1871 година по инициатива на ученика Табор Мирчо Иванов в **Стара Загора** се създава ученическо дружество “Здравец”, чиято основна цел, записана в устава му, е да научи членовете си на дружествен живот, за да могат да прилагат на практика придобитите при изучаването на учебните предмети знания.⁵

¹ Вж *Македония*, V, бр. 36, 7 септември 1871

² Вж *Българските градове през Възраждането*. Ч. 1. Пламъци от пепелта : София. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж *Македония*, IV, бр. 37, 27 март 1876

⁴ Вж *Българските градове през Възраждането*. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Свищов. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

⁵ Вж *Българските градове през Възраждането*. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Стара Загора. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Съобщение във вестник “Право” от 15 октомври 1871 година известява, че се подготвя основаването на ученическо дружество и в Девическото училище в **Пловдив**.¹

През 1871 година и във **Варна** се основава българско ученическо дружество “Просвещение”, което играе голяма роля за укрепването на българския дух в града. По-късно във варненското двукласно реално училище се създава второ ученическо дружество “Развитие”, което има своя библиотека и прави опити за театрална дейност.

На 29 ноември 1871 година в **Сливен** се основава ученическо дружество “Учтивост” с председател Добри Минков, чиято главна цел е да приучи членовете му към обществен живот. Ученическото дружество притежава своя библиотека, която, заедно с читалището, се намира в едно помещение в класното училище. Първата организирана от него сказка е на тема “Народност, народностно съзнание и народна гордост”. Ученическото дружество “Учтивост” издава и свой вестник “Светлина”, списван на ръка с печатни букви.

Предосвобожденският български печат широко отразява създаването на ученически дружества през 1872 година в градовете **Габрово, Варна, Лом, Сливен и Пловдив**.

Не във всички градове създаването на ученически дружества среща необходимата подкрепа. Консервативно настроените среди са дори скептично настроени към тях. През 1872 година във **Видин** някои тамошни граждани имат “лошо отношение към ученическото дружество (“Надежда”) в града”.² Ученическото дружество “Надежда” си поставя три основни цели: да основе библиотека за саморазвитие на учениците; да помага на бедни ученици; да издържа селски ученици в градското училище, за да се подготвят за учители в своите села.³

През 1873 година ученическо дружество се създава и в град **Варна** в деня на Св. Кирил и Методий, на който учителят Петров произнася пламенно слово за ползата от учението и за значението на двамата български просветители и светци. Същата година В. Г. Абаджиев е избран за председател и на създаденото в **Свищов** ученическо дружество.⁴ Под неговото председателство и с подкрепата на настоятелите Т. Н. Рахов и В. Г. Абаджиев ученическото дружество в Свищов бележи успехи, които на следващата година са насърчени от българския периодичен печат.

Още през 1872 година ученическото дружество в **Сливен** приема своя устав, според който получава името “Учтивост” и на следващата година разширява значително дейността си сред учениците и гражданите.

Доверието към ученическите дружества постепенно нараства и все повече граждани започват да ги подкрепят със свои дарения. В самото начало на 1873

¹ Вж *Право*, VIII, бр. 31, притурка от 15 октомври 1873

² Вж *Турция*, VIII, бр. 18, 17 юни 1872

³ Вж *Цухлев*, Д. История на града Видин и неговата област. София, 1932, с. 50

⁴ Вж *Турция*, IX, бр. 19, 22 юни 1873

година ученическото дружество в **Пловдив** писмено изказва благодарност на Иван хаджи Михалев за оказаната от него помощ и материална подкрепа. Няколко месеца по-късно ученическото дружество “Напредък” в Пловдив отправя апел към всички книгоиздатели да го подпомогнат с книги.¹

Много скоро след основаването си тези ученически дружества се превръщат в добър помощник на учителите и гражданското общество във връзка с учебната и възпитателната работа в съответните градове. В края на учебната година през пролетта на 1875 година обществеността в **Русе** изказва похвала на ученическото дружество “Плод” за “помощта, която то е оказало на училищата в града”.² То получава и едно годишно течение на списание “Училище” като дарение от редакцията на вестник “Век”.

В началото на 1874 година в **Казанлък** се основава ученическо дружество, за което съобщава същият вестник. Три години по-късно, на 20 май 1877 година, Христо К. Кашев подарява на ученическата дружинка “Искра” в Казанлък годишно течение на вестник “Ступан” като признание за вършената народополезна работа от това ученическо дружество.

Учителски дружества

Паралелно с ученическите дружества в много български градове през Възраждането учителите създават свои, учителски дружества, за да обединят усилията си при постигането на по-добри резултати в учебното дело, от една страна, и от друга, да създадат необходимата обществена подкрепа в изграждане на материалните предпоставки за успеха на новобългарското образование: набавяне на учебници и учебни помагала, построяване на училищни сгради, снабдяване със специализирано обзавеждане, изпращане на талантиливи ученици, да продължат образованието си в Европа и привличане на добре подготвени учители за българските училища. Чрез тези дружества учителите организират и свои регионални или национални сбирки и други форуми, на които обсъждат, уеднаквяват и съгласуват програмите, учебниците и методите за обучение на учениците, приемат също и нови планове за бъдещата учебна работа.

В **Сливен** учителско дружество се създава в 1871 година. Основаното същата година в **Чирпан** учителско дружество получава името “Милосърдие”.³

На 31 март 1871 година Димитър Енчев създава учителско дружество в **Силистра** и отправя призив за свикване на районни учителски събрания в Силистра и Разград и на учителски събори за целия санджак. Димитър Енчев е делегат на учителския събор в Русе, където са одобрени учебната програма, учебниците, които трябва да се въведат, структурите на основните училища, според големината на селищата, правата и задълженията на учителите.

¹ Вж *Право*, VIII, бр. 31, 15 октомври 1873

² Вж *Век*, II, бр. 29, 19 юли 1875

³ Вж *Право*, VI, бр. 8, 19 април 1871

През 1872 година в **Русе** се създава учителско дружество, което получава името “Летоструй”.¹ В същото време в **Оряхово** се учредява и селско учителско дружество “Селска просвета”.

Новосъздаденото учителско дружество “Напредък” в **Свищов** разпространява съобщение, че възнамерява да издаде “Ботаника” от Белчев.² Междувременно свищовското учителско дружество успява да издаде “Читанка”, чийто автор е Я. Мустаков, и да я разпространи из училищата в града и в страната. Една година по-късно учителското дружество “Напредък” в Свищов разполага с отпечатан учебник по “Естествена история” с автор Манчо Белчев.

Музикално-театрални дружества

Успоредно с театралните и музикални изяви на любителски трупи от самодейци в различните български градове, започват да се създават и т. н. “музикално-театрални дружества”, на някои места – само “театрални дружества”. Тяхната цел в началото е да организират, а впоследствие – да подкрепят театралната дейност в градовете, осъществявана от читалищата, училищата или от самоорганизираните се граждани. В много от българските предосвобожденски градове първите театрални изяви пред публика са осъществени от музикално-певческите дружества, членовете на които са и артисти, и сценаристи, и режисьори, а не рядко – и автори или преводачи на играните пиеси.

В края на 1869 година в **Русе**, по инициатива на певческо-театралното дружество в града се представя “Ружица” в превод на Тодор хаджи Станчев. Играта на актьорите, които са от средите на дружеството, особено на Х. Станчев и Яни Франгя, е високо оценена и печели похвалите на предосвобожденския печат. През следващите няколко години продължават да се чуват добри отзиви за дейността на русенското певческо-театрално дружество. През януари 1872 година то представя пиесите “Изгубена Станка” и “Чорбаджията”.³

Учениците от класното училище в **Свищов** през 1870 година основават свое театрално дружество.

Театрални дружества, независимо дали се наричат музикално (певческо)-театрални, или само театрални, се създават и съществуват известно време в почти всички селища, където театралните и музикалните изяви се радват на успех сред гражданството.

Свещенически дружества

Свещеническите дружества, които се появяват през 70-те години на XIX век се занимават не само с решаването на тясно църковни въпроси. Те често координират

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Русе. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Свищов. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж *Дунав*, VII, бр. 645, 23 януари 1972

дейността си с училищните или читалищните настоятелства при решаване на общите задачи на българското просвещение.

През месец ноември 1870 година в **Русе** се основава “Черковно певческо дружество” с председател Тодор хаджи Станчев.¹

Една година по-късно “Българското черковно-певческото дружество” в Русе изказва благодарност чрез българския печат за подарените му книги и пари.

В началото на март 1874 година в Казанлък е проведено отчетно събрание на тамошното “Свещеническо дружество”.²

Земеделски дружества

Земеделски дружества през Възраждането се създават в градовете и селищата на България, които се намират в богати земеделски райони. Задачата на тези дружества е да допринасят за разпространението на познания за модерното земеделие, което се прилага в някои европейски държави, да популяризират различните земеделски машини, които вече започват да се появяват по пазарите на българските пристанищни градове, както и да запознават българските производители с някои нови и високодоходни земеделски култури или сортове, за производството на които в България има много добри условия.

През 1870 година земеделско дружество се създава в **Стрелча**. На 29 март 1875 година в **Чирпан** се основава “Дружество за подпомагане на земеделието”. По инициатива на Георги Кънев на 2 април 1875 година в **Перущица** се учредява “Земеделска дружина “Съгласие”. Една от целите на това земеделско дружество е “да изпраща младежи в Европа, за да учат земеделие”.³

...

Всички културно-просветни дружества изиграват ролята на инструмент за удовлетворяване на духовните потребности, намерени в българското възрожденско общество. Те представляват нов оригинален елемент в духовната култура на българите с дълбоко демократичен характер.

¹ Вж *Турция*, VI, бр. 41, 1 декември 1870

² Вж *Век*, I, бр. 9, 9 март 1974

³ Вж *Напредък*, IX, бр. 39, 26 април 1975

V. Тръгва българското време по сцените на изкуствата

В българските градове в средата на XIX век се ражда и съвременният български театър. Негови наченки се появяват още в края на 30-те и началото на 40-те години на XIX век.¹ За един от първите строители на театралното дело в България през този ранен период се счита котленецът Стефан Попниколов Изворски, който учи в Одеса, Галац и Букурещ. Като учител в **Шумен** през 1841 година Изворски въвежда за първи път декламацията в българските народни училища. Декламацията, която той преподава, е свързана с предварителна подготовка, в която има изявен елемент на актьорско майсторство. Но Изворски не се задоволява само с рецитирането и на 12 август 1846 година организира тържествен годишен изпит в Шумен, който според Георги Стефанов, представлява “тържествен театрален церемониал”.² При този тържествен годишен изпит на учениците особено място се отделя на българския език и литература. Тук именно се появява и театралното представление с въвеждането на хорова декламация. Така училищните тържества във възрожденските градове подготвят постепенно появата на първите театрални представления в градовете **Шумен и Лом**.

На 13 март 1850 година в специално украсена зала в казармата на град Шумен се представя унгарската пиеса “Беглецът” от Сиглигети. Това първо театрално представление в града, организирано от емигранти, предизвиква много вълнения сред гражданството. В 1850 година полската емиграция в Шумен представя и първата оперна постановка в града, предизвикала още по-голямо оживление. На следващата година в Шумен се създава и първият български оркестър, съставен от ученици от класното училище. Между първите оркестранти е и Добри Войников. С тези изяви в Шумен се поставя и началото на българското музикално дело. Репертоарът на оркестъра включва полки, мазурки, полонези, чардаши, както и революционни песни. Изпълняват се дори и откъси от оперите “Травиата”, “Норма”, “Трабадур” и др. Тези музикални прояви оказват влияние и върху намиращия се в града турски военен оркестър, който по внушение на полските и унгарските емигранти изпълнява в празнични дни на площада пред казармата европейски музикални произведения.

След Кримската война Добри Войников въвежда в шуменското училище нотна пеене и създава първия ученически хор. По-късно в града се сформират два оркестъра под ръководството на А. Пенчев и А. Стоянов. Така до Освобождението Шумен се изявява като водещ град по отношение на музикалните прояви.

В Шумен се поставя началото и на българската драматургия с написването на първата драма “Стоянвойвода” от Добри Войников – авторът на едни от най-играните на българската възрожденска сцена пиеси: “Криворазбраната цивилизация”, “Райна княгиня”, “По неволя доктор”, “Покръщението на Преславския двор” и др.

¹ Вж **Стефанов, В.** История на българския театър. От зараждането до 1878 г. Т. I. София, 1997; **Каракостов, Ст.** Български театър. Средновековие, ренесанс, просвещение. 865-1858. София, 1972

² Вж **Пенев, Б.** Българската драматургия до Освобождението. София, 1962, с. 6

Всички тези драматични произведения са заредени с революционни, патриотични и граждански идеи и отразяват духовните и естетическите потребности на българските граждани в епохата на Възраждането. В областта на драматургията по същото време работят и други шуменци – Илия Блъсков и Сава Доброплодни. До сериозни художествени постижения в областта на драматургията достига само Васил Друмев с драмата “Иванко, убиецът на Асеня”.

Цели десет години са необходими, за да бъде изминат пътят от първия училищен празник в Шумен през 1846 година до първото театрално представление в 1856 година. Това голямо събитие в тогавашния културен живот на града, поставило началото на българския театър, се случва на 15 август 1856 година, когато пред шуменското гражданство е представена пиесата “Михал” от С. Доброплодни. Известни са само някои от имената на това знаменателно за българския театър представление в Шумен. Централната роля на Михал играе Васил Друмев, а ролята на баба Марта – Васил Стоянов. Между останалите изпълнители личат имената на Добри Войников, Стоян Радославов, Иван Хадживасилев, Андон Ченгелиев, Симеон Янчев и др. Режисьор на пиесата е чешкият емигрант Майснер. Представление се играе в салончето на Костовата ракиджийница, където местните дърводелци сковават дъсчени декори, оцветени и изписани от полския емигрант Иван Манастирски – учител по рисуване в Шуменската полугимназия и приятел на Доброплодни. Малкото салонче едва побира ентузиазирания зрители, сред които на първо място са официалните представители на турската администрация в града, всички по-видни български, арменски, турски и еврейски първенци, представителите на еснафските организации и цялата градска интелигенция, включително и гости от Търново. Преди началото на представлението, по време на антрактите и накрая свири шуменската младежка “музикална банда”. За съжаление това представление, оставило траен спомен в шуменската общественост, пробудило духовете на много граждани за нови културни прояви, остава неотразено в българския възрожденски печат.

По-щастлива съдба в това отношение има първото театрално представление в Лом “Многострадална Геновева”, състояло се на 13 декември 1856 година. Негов вдъхновител и инициатор е учителят и книжовникът Кръстю Пишурка. Мисълта за устройване на домашен театър като училищна проява по съчинени от него диалогични текстове го занимава доста по-отдавна, но не намира широка подкрепа нито сред гражданите, нито сред колегите му учители. Предложението му да се организира “истинско театрално представление” с помощта на новото читалище бързо се възприема и осъществява. Свиканото за целта събрание в читалището избира пиесата “Многострадална Геновева” по предложението на самия Пишурка, който се заема и с нейния превод. Предполага се, че Пишурка не се насочва случайно към тази пиеса, т. к. знае от получаваните в Шумен сръбски вестници, че тя се играе с голям успех в Белград под името “Зигфрид и Геновева”.¹

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Лом. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

Първоначално се предвижда “Многострадална Геновева” да се играе на 1 септември 1865 година, с което ломчани да изпреварят значително първата театрална изява на шуменци. Липсата на жена за главната роля става причина дългоочакваното представление да се забави с няколко месеца. По това време в Лом има само две жени, които са достатъчно грамотни и подготвени за театрална сцена: Елена Свищовлийска – съпруга на търговеца Ценко Тодоров и сестрата на Пишурка – Стефания, омъжена за Коста Стаменов. Предразсъдъците в града не позволяват на тези духовноразкрепостени жени да се явят на сцената пред публика. Това става причина Пишурка да се прояви като режисьор на пиесата, но и да изпълни главната роля на Геновева. По обща оценка той се справя добре с това изпитание. Другите роли се изпълняват от Ангелаки Иванчов – Зигфрид, от Коста Стаменов – Голос, от Никола Първанов – детето Шмерцерайх. Добре изпълняват своите роли и учениците: Панто Матов, Гавраил Монов, Николчо Пънтов, Рангел Цветков, Тонко Киров, Иван Събчев и Павел Шишков.¹ Представлението се играе в Общото взаимно училище. Публиката седи на чиновете, а действащите лица се обличат и излизат от читалищната стая. На това първо театрално представление в Лом няма декори и завеса, но то трогва поканения английски дипломат.

Този първи успех насърчава Пишурка и съратниците му в Лом да продължат започнатото. За кратко време подготвят втора пиеса – “Велизарий”. До идеята за тази пиеса стига приятелят на Пишурка Ангелаки Иванович Врачанца, който пътува до Виена по търговски дела и слуша там операта “Велизарий” от Гаetano Доницети. Ангелаки разказва тази опера на Пишурка и той веднага му дава задача да я преведе на български. Така на 18 януари 1857 година в Лом, при голям успех е изнесена втората театрална премиера – “Велизарий”, преведена от гръцки и “наредена по нов начин” от Ангелаки Иванчов. За разлика от първата постановка сега артистите играят на сцена с декори, завеса, специални костюми и дори ризници, изработени от мукава. Костюмите са изработени по модел, взет от гръцки театрален албум. Главната роля на Велизарий изпълнява Пишурка. Ангелаки Иванчов играе Юстиниан Велики, а останалите роли са разпределени между останалите “помощник-артисти”. Пиесата “Велизарий” е придружавана с музикален съпровод и с песни, поради което е обявена за опера и е играна повторно във взаимното училище. “Цариградски вестник” помества дописка за това знаменателно събитие в културния живот на града, добавяйки на финала няколко похвални думи за ломските граждани: “Ломското общество има честолубие и вкус и ревност да подражава на доброто”.²

На тези първи представления ломчани въвеждат и входна цена. За пиесата “Велизарий” изготвят билети по 5 гроша, но някои от гражданите намират билетите за “доста скъпички”. Получените средства театралите внасят в касата за подпомагане на училището и читалището в града. Тогавашната българска преса съобщава назидателно, че организаторите на театралното представление

¹ Вж *Цариградски вестник*, VII, бр. 317, 23 февруари 1857

² Пак там.

следят строго да не влизат зрители без предварително закупен билет. Те искат и от кмета Георги Шишко да си плати билета за представлението, което той приема като голяма обида и подтикнат от чорбаджи Йончо Тончев, наклеветява Пишурка пред властите, че театралните представления подбуждат към бунт срещу властта. Пишурка е престоява три месеца във Видинския затвор, с което се превръща не само в пионер, но и в страдалец за българския театър. Следва един продължителен застои в театралния живот в Лом, както и се съпътства и на читалището и училището. Едва през 1868 година в Лом се поставя нова “позорищна игра” – комедията “Издаден търговец” от Кръстю Пишурка. За възобновяването на театралната и читалищната дейност в Лом по това време голяма заслуга има Никола Първанов – главен учител в класното училище.

Така в градовете Шумен¹ и Лом през 1856 година се появяват първите сцени на българския театър през Възраждането с доста ограничен репертоар, от които с най-голям успех се играят пиесите “Михал” и “Многострадална Геновева”. Третата пиеса “Велизарий” не споделя популярността на първите две. Те не само резонират на вкуса на тогавашното градско общество, но и влияят за формирането на възгледите за театъра и драматургията.

Годината, в която се появяват и първите български театрални постановки бележи прелом в поведението на българите. Известен принос за това има и издаденият след Кримската война султански хатихумаюн през 1856 година. Близостта на Европа започва да се чувства по-осезателно от цялата българска интелигенция и тя тръгва уверено да възпроизвежда, според силите си, нейни модели и културни прояви. До 1856 година на български език са публикувани шест пиеси, и шестте преводни, но те не добиват сериозна популярност и не стигат до българската театрална сцена.

Първите театрални представления в **Карлово** се играят през 1869 година. С тях е свързан дейността на “Ученолюбивата дружинка”. Първата пиеса, която нейните членове изнасят на карловска сцена през е “Михал Мишкоед” от Сава И. Доброплодни. Второто театрално представление в Карлово е на 1 февруари 1871 година на пиесата “Геновева”. Режисьори са образованите в Рим и Виена Константин Попов и Иван Грозев. Роклите ушива Кина Василева – ръководител на курса по ръкоделие при девическото училище, а декорите изработват зографът Тинко Пашев, Тодор Банялиев, Васил Икономов и др. В пиесата “Геновева” участват: Атанас Н. Бенчев – като графинята, Христо Астарджиев – като графа, Христо С. Миланов – като Геновева, Христо Загорски – като Волф, Никола П. Иванов – като Голос, Ат. Маджаров – като калугера, Ст. Кушев – като княза и др. Присъстват местните турски първенци, които изказват пред настоятелството задоволството си от представлението. На представлението присъства и Иван Вазов, който тогава посвещава един свой ранен стих на местна девойка. Освен тази пиеса, на карловската сцена се играят с голям успех още “Райна княгиня”,

¹ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Шумен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

“Покръстването на Преславския двор” от Добри Войников и “Иванко” от Васил Друмев. Всички приходи от театралните представления са изцяло за издръжката на училищата в града.¹

На 7 януари 1869 година и гражданите на **Стара Загора** стават свидетели на първото театрално представление в града им. Читалището представя пиесата “Многострадална Геновева”. През следващата година то подготвя и представя втора пиеса – “Молокова” от П. Р. Славейков. Най-изявени в театралните представления са Н. Планински и Г. Денев. През 1869 година към старозагорското читалище се създава и оркестър, който, заедно с театралната трупа, печели симпатиите най-вече на младежите и интелигенцията.²

В **Пазарджик** началото на театралните представления се поставя през 1870 година по инициатива на председателя на читалищното настоятелство Георги Консолов. Сцената за тази постановка е пригодена в една дървена сграда, наричана “Хамбара”, в която се провеждат по традиция музикални вечери с изпълнения на певци по различни поводи. И тук първата представена пиеса е “Многострадална Геновева”, в която главната женска роля играе ученикът Петър Машев. Представленията се изнасят в салона на Главното училище, който побира свободно 250 души. Първите декори изработва върху завеси иконописецът Атанас Гюдженев. В Пазарджик се играят главно романтично-сентиментални и исторически представления и комедии като: “Невенка и Светослав”, “Изгубена Станка”, “Иванко”, “Лукреция Борджия”, “Разбойници”, “Скъперникът”, “Криворазбраната цивилизация”, “По неволя доктор” и други.³

Някои от пиесите се играят по ръкописи, превеждани от самите любители-актьори, като например “Интрига и любов” от Шилер, преведена от чешки език. Като главни актьори се изявяват общественици в града, просветители и членове на революционния комитет като Йордан Ненов, Петър Бонев, учител и по-късно ръководител на въстанието в Перушица, Константин Величков и други водачи на втория революционен комитет в Пазарджик. На театралната сцена в Пазарджик за първи път се появяват жени през 1879 година в пиесата “Иванко”.

В **Пловдив**, който се изявява като един от най-значимите български просветни центрове през Възраждането, театърът си пробива път доста по-трудно. Тук идеята за театрално представление се налага по-бавно поради консерватизма на пловдивските общинари, които считат театъра за безполезна работа. Поради това първият опит за театрално представление в Пловдив е направен едва през 1870 година в читалището. Там започват да репетираат усилено пиесата на Добри Войников “Криворазбраната цивилизация”. Общинарите забраняват това представление, т. к. от него няма никаква полза и защото “подтиква към

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Карлово. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Стара Загора. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

³ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Пазарджик. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

разврат”. Така първото театрално представление в Пловдив се показва чак през 1873 година. Представена е най-после “Криворазбраната цивилизация” и започва подготовка на “Многострадална Геновева”, показана пред публика едва през 1875 година, заедно с пиесата “Велизарий” по романа на Мармонтел, в която се вплитат и мотиви от старата българска история, като отзвук на общия патриотичен дух, обладал българските градове в навечерието на Априлското въстание. В такава патриотична атмосфера в Пловдив се играят пиесите “Скъперникът” на Молиер и “Смъртта на Патъомкин”. В тези пиеси като актьор участва и Кочо Честименски. Последното представление в Пловдив преди да пламне пожарът на Априлското въстание се играе през януари 1876 година в училището “Света Троица”. Това е отново “Многострадална Геновева”, поставена от Д. Матевски.

Независимо че Пловдив закъснява с първите си театрални изяви, той е градът, който създава български оркестър още през 1859 година. Състои се от 17 души под ръководството на католическия мисионер Доменик Франциск Мартелети.¹

И в **Плевен** “Многострадална Геновева” е първото театрално представление, организирано от местното читалище “Съгласие”. Осъществено е от ученици на класното училище под ръководството на главния учител Нестор Марков. Ролите се изпълняват от Андрей Николов, Константин Такев, Георги Попов и др. Самото представление се играе в салона на Главното училище в присъствието на всички видни граждани, включително и на каймакамина Данъш Ефенди. Поради големия интерес към представлението то е повторено още няколко пъти. Театралната трупа към читалище “Съгласие” веднага започва подготовката на две други пиеси: “Райна Княгиня” на Добри Войников и “Михал Мишкоед” на Сава Доброплодни. Показването на тези две пиеси пред гражданството се проваля поради настъпили разногласия в читалищното ръководство. През 1873 година любителската театрална трупа в Плевен подготвя други две пиеси “Криворазбраната цивилизация” на Добри Войников и “Смъртта на княз Патъомкин” в превод на Атанас Шопов, чието представяне пред публика също се проваля, защото не получава одобрение от “старите” и от представителите на турската администрация. За да се справят с тези затруднения плевенските театри подготвят през май 1873 година една турска пиеса “Хаджи Хайват Оюнлу” и две турски комедии, едната от които е “Карагъоз”.²

И във **Велико Търново** през 1870 година по инициатива на първия председател на градското читалище “Надежда” Димитър Иванов се формира театрална трупа, чието първо представление е “Многострадална Геновева”, изнесено на 14 март в салона при църквата “Св. Никола”. Като артисти участват учители, занаятчии и търговци. Във второто представление вече играе и една жена – Ганка Панайотова. На едно от представленията на търновската трупа присъства и Васил Левски. Главният учител и председател на читалището Тодор Шишков има голяма заслуга

¹ Вж **Генчев, Н.** Възрожденският Пловдив. Пловдив, 1981, с. 453-455, 467-469

² Вж **Българските градове през Възраждането.** Ч. 1. Пламъци от пепелта : Плевен. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

за развитието на театралната дейност в Търново. Под негово ръководство се поставят пиесите: “Глезен Мирчо”, “Велизарий”, “Зла жена”, “Покръстването на Преславския двор”, “Емилия Галоти” и др. Активно му помагат младежите Михаил Сарафов, Никола Лазаров и Филип Симидов.

Паралелно с развитието на театъра в Търново бележи успех и музикалното дело. Музикалната култура навлиза в града още в първата половина на XIX век. В средата на същия век в Търново се преподават уроци по музика и отделни младежи изучават свиренето на цигулка. Музикалният живот в града в средата на века се развива под ръководството на учителите Пеньо Давидов и Никола Златарски, които притежават високи музикалнопевчески и композиторски дарби. Те организират изнасянето на музикални програми при празници и други поводи. Техен продължител се явява църковният певец Давид хаджи Пенков Толешков, който оставя ръкописни сборници със свои музикални творби. През 1870 година Никола хаджи Стоянов създава в Търново струнен оркестър със светски репертоар, изпълнявайки европейски и български (от търновски автори) музикални произведения.¹

Епизодични театрални прояви в **Свищов** има и преди 1870 година, но те не оставят трайни следи. Началото на театралната дейност в този град се поставя в градското читалище. Заоснователна театралната трупа в Свищов се приема Димитър Шишманов, по чиято инициатива през 1870 година в читалищното помещение се построява и театрална сцена. Николай Павлович изработва театралните декори за първото представление “Многострадална Геновева”, показано на 1 февруари 1870 година. През същата година в Свищов се учредява и Театрално дружество, което изнася своите представления в Петропавловското училище. Спектаклите донасят значителни приходи на читалището. Освен “Геновева” театралната трупа в Свищов представя с успех: “Затворените”, “Сиромашия”, “Честност”, “Злощастна фамилия”, “Килията” и “Чорбаджията”. В тези представления като артисти участват 27 граждани, към които впоследствие се включват и ученици от четвърти клас на класното училище в града.

Около 1874-1875 година актьорите в Свищов се разделят на две трупи – една в Средната и втора – в Долната махала. Така в града започват да се готвят и да дават представления два “театъра”. Този в Долната махала се налага по-успешно, по-добре е уреден и разполага с по-богат театрален реквизит. Завесата и кулисите му са доставени специално от Букурещ.

Свищовските театрали се радват на голяма популярност сред гражданите, което се отразява на финансовите им приходи. Проблеми им създава властта, която старателно упражнява функцията си на цензура върху съдържанието на пиесите. Всяка пиеса, преди да бъде показана на сцената, трябва предварително да бъде одобрена от русенския валия и да се удостовери с печата му. Свищовските театрални дейци, въпреки цензурата, успяват да представят няколко пъти

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта: Велико Търново. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

нелегално, без предварително одобрение пиесата “Хаджи Димитър и Стефан Караджа” и едно действие от “Иванко”.

В началото на 70-те години на XIX век в Свищов е преодолян и предразсъдъка, жените да имат достъп до театралната сцена. През 1871 година Димитър Шишманов публикува една своя пиеса, в която всички действащи лица са жени. Две години по-късно, през 1873 година, тази пиеса е представена в частния салон на една от членките на Свищовското женско дружество, като ролите в нея този път се изпълняват само от жени. За съжаление не са известни имената на първите жени-актриси в Свищов, взели участие в представлението. През 1874 година в женски роли участват учителките Куна Ганчева и Пенка Тенекеджиева.¹

Наченките на театрална дейност в **Силистра** се проявяват в периода 1870-1872 година. През 1870 година Сава Доброплодни подготвя и представя на силистренска сцена една комедия и една драма. Комедията е негово произведение, а драмата – “Геновева”.

В хотел “Ислях хане” в **Русе** през 1871 година за първи път е представена “Изгубена Станка”. Следващите една-две години в този град с успех по няколко пъти се играят пиесите “Ружица”, “Райна княгиня”, “Криворазбраната цивилизация” и “Многострадална Геновева”. В 1872 година в Русе се създава и оркестър от 12 души, който свири на литературно-музикалните вечеринки и в домовете на заможните граждани.

В началото на 70-те години театърът намира свои привърженици и в **Ямбол**. През 1870 година читалищните дейци представят пиесата “Многострадална Геновева”, а в 1874 година – “Иванко – убиецът на Асеня”, в която ролята на цар Асен се изпълнява от Георги Дражев.

Първите театрални представления в **Разлог** са изнесени пред публика през 1872 година в една от южните стаи на втория етаж на училището.

През същата година в **Ловеч** е показано и първото в града театрално представление на драмата “Райна Княгиня”, а след нея и “Геновева”. То е организирано и изнесено от читалищните дейци. В същото време в Ловеч ученици изнасят театрални представления в яхъри и в мазета.²

Група учители и младежи поставят началото на театралната дейност и в **Калофер** с представянето на сръбската комедия “Зла жена”, с което спечелват овациите на калоферското гражданство – смятано за едно от най-будните и образовани градски общества по това време, т. к. много калоферци са завършили престижни европейски университети в Москва, Киев, Петербург, Одеса, Берлин, Женева, Прага, Рим, Париж и др.

Първата проява на театрална дейност в **Кюстендил** е през 1873 година – с комедията в три действия “Зла жена” от Йован Ст. Попович. Тя е представена

¹ Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Свищов. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Българските** градове през Възраждането. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Ловеч. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

два пъти, веднъж на 8 февруари с. г. в салона на читалището при църквата “Св. Богородица” за турците и евреите в града и втори път – на 19 февруари с. г. пред българите. От тези две представления, актьорите в които са само мъже, читалището получава добър приход - 240 гроша от първото представление и 162 гроша – от второто.¹

През 70-те години на XIX век в българските земи под османска власт възникват над сто големи български читалища и около 60 театрални центрове, като успоредно с тях се появяват и театрални дружества, по подобие на европейските.

В българските градове през Възраждането, под влиянието на културния живот в Европа, се създава нов вид театрална игра, която коренно се различава от фолклорното творчество и обредните представления. Възрожденският театър в България е рожба на градската интелигенция, която опознава постепенно културния живот в Европа, включително и европейския театър – чрез пряко общуване или чрез разпространяваната в книжнината и печата информация за него. Още при първите изяви младата българска интелигенция свързва възрожденския театър с политическите и социални проблеми на българския народ, поради което младите театрални дейци често влизат в конфликт с консервативните среди и с представителите на властта.

По отношение на репертоара на играните в българските възрожденски градове пиеси може да се каже, че през 70-те години на XIX век най-популярна е пиесата “Многострадална Геновева”, представяна от почти всяка театрална труппа. Втора по популярност обяснимо е историческата драма “Райна Българска царкиня” от Добри Войников, след което следват: “Криворазбраната цивилизация” от Добри Войников, “Зла жена” от Йован Ст. Попович и Т. Станчев, “Иванко, убиецът на Асеня I” от В. Друмев, “Невянка и Светослав” от К. Величков, “Михал”, “Изгубена Станка”, “Велизарий”, “По неволя доктор”, “Чорбаджия”, “Покръстването на Преславския двор” от Д. Войников, “Скъперници” от Молиер.² Репертоарът е изключително от пиеси на български автори, но в редица градове се превеждат и играят и известни европейски творци, като Шилер и др. За представяне в Търново местната труппа поръчва да се преведат “Емилия Галоти” от Лесинг и “Ернани” на Виктор Юго.

Театралните инициативи в първите няколко години след Освобождението не се различават съществено от тези във възрожденския период. Театралният живот се определя от изнасяните главно през зимния сезон пиеси с благотворителна цел.

В края на 1878 година ученолюбивата дружинка “Искра” в **Казанлък** подготвя “Стоян войвода”, “Велислава” и “Поевропейчване на турчина” от Добри Войников, “Насила оженване” на Молиер, руската трагедия “Смъртта на княз Патъомкин”. Ученолюбивото дружество във **Враца** представя същата година “Патъомкин”, а читалището “Св. Архангел Михаил” в **Шумен** – “Смъртта на княз

¹ Вж **Българските градове през Възраждането**. Ч. 1. Пламъци от пепелта : Кюстендил. София, Университетско издателство “Св. Кл. Охридски”, 2004

² Вж **Манолакев, Х.** Театър и зрител. – Във: Възрожденският текст. Сборник. София, 1998, с. 169-178

Патъомкин”, “Райна Княгиня” и “Възцаряването на Крум Страшний”; читалище “Развитие” в **Разград** – “Глезен Мирчо” на Т. Н. Шишков и “Драндавела” на Т. хаджи Станчев.

На следващата 1879 година ученолюбивата дружинка “Искра” в Казанлък показва “Иванко” на В. Друмев; Славянското ученолюбиво дружество “Св. Кирил и Методий” в **Свищов** – “Разбойници” от Ф. Шилер, а дружество “Учение” в **Ловеч** – “Иванко – убиецът на Асеня”.

След Освобождението театърът в повечето български градове се обособява като институт с по-определено културно предназначение. Из цялата страна се създават театрални дружества. Организирането на театрални представления става неотменна задача на читалищата и на различните просветни и благотворителни обществени организации. Този процес протича с еднаква сила в Княжество България и в Източна Румелия.

През януари 1879 година в **Пловдив** се играе с благотворителна цел пиесата “От ума си тегли” от А. С. Грибоедов, на която присъстват близките на временния генерал-губернатор на Източна Румелия А. Д. Столипин и на генералния консул на Русия Церетелев. Пак в Пловдив същата година е представена пиесата “Женитба” на Гогол, изпълнена от руски офицери и девойки.

Веднага след Освобождението в 1879 година в **Разград** възниква Театрален комитет при читалище “Развитие” с дейното участие на първите български офицери. През декември с. г. в **Русе** български войници изнасят “Смъртта на Патъомкин” в превод на А. П. Шопов и “Гаази Осман паша” на Т. хаджи Станчев. Български офицери представят в градината на хотел “Люксембург” в Пловдив пиесите “Цвятко войвода” на А. Узунов и “Шаран” от Т. хаджи Станчев. В **Хасково** чиновниците заедно с офицерите подготвят и представят пиесата “Стоян войвода” на Д. Войников и “Михалаки чорбаджи” от Иван Вазов.

Още в 1879 година се появява съобщение, че предстои откриване на театър в **София** – столицата на Княжество България и започва набирането на спомоществатели. През есента на същата година младежи в София, които заемат различни държавни служби, основават Софийско театрално дружество “Планинско цвете”, за да подпомогнат със спечелените от представленията пари бедни момчета в Македония да продължат образованието си. Дружеството подготвя пиесата “Разбойници” на Шилер и я представя на 25 ноември с. г. в залата на хотел “България”, като я играе повторно и на 7 и 14 декември с. г. при препълнен салон.¹

Идеята за построяване на сграда за театър в София се свързва с името на Гавраил Иованович – член на народния театър в Белград и бивш директор на австрийски театър, пътуващ из славянските страни. На 12 януари 1879 година в молба до Софийския градски съвет той пише, че иска да построи сграда, в която да се играят театрални представления на български език, главно за събития из българската история и за историята на целия свят. Това негово предложение,

¹ Вж Саев, Г. История на българския театър. Т. II. От Освобождението до 1904. София, 1997, с. 31

подкрепено и от големия български писател Иван Вазов, получава одобрението на Съвета, но е спряно от началника на полицията поради “опасността от поквара на младото поколение”.

Две години по-късно предразсъдъците към театралното изкуство са преодоляни и в края на януари 1881 година Благотворителното славянско общество представя в Софийското военно училище пиесата “В Обсадно положение” на А. Крилов в присъствието на княз Александър Батенберг. На 2 февруари с. г. на забава в Александровската градина любителска трупа представя и една сцена с пеене от трагедията “Яничари”, преведена от Христо поп Константинов. След тези първи театрални изяви към Славянска беседа се създава театрален клон и временно настоятелство с правилник. Създаденото градско дружество “Напредък” към класическата гимназия в София също изнася няколко малки представления. Театралният клон към Славянска беседа под ръководството на Иованович бързо подготвя своя репертоар, с който се явява пред софийското общество. На 22 ноември 1881 година показва “Райна Княгиня”, а на 6 януари 1882 година – “Иванко” – в залата на Народното събрание. В края на 1886 година в зданието на Пападопуло любителска трупа дава две свои представления: “Христо Ботев” на Т. хаджи Станчев и “Насила оженване” от Молиер. Юнкерите от военното училище през януари 1885 година представят във военния клуб пиесата “Михалаки чорбаджи”.

В първите следосвобожденски години театралният живот в градовете на княжеството се определя от епизодични прояви на любителски трупи. Не е по-различно положението и в градовете на Източна Румелия. През октомври 1879 година в **Пловдив** група ентузиазирани пловдивски младежи започва да изучава “Иванко убиецът на Асеня” с наети костюми от една гръцка трупа. На 21 януари те представят пиесата в препълнената зала на Главното училище с участието на две учителки и с изпълнение на военна музика по време на антракта. На 28 февруари и 1 март с. г. те представят още две пиеси: “Смъртта на княз Патъомкин” и “Насила оженване”. Пак през същата година в Пловдив, по инициатива на французина Бусе и на група пловдивски граждани, започва да се строи театрален салон, наречен “Международен театър Люксембург”, който е открит на 24 март 1881 година. Салонът му е двуетажен, има 19 ложи и осветление с глобусни петролни лампи. Първото представление в него – “Коварство и любов” изнася гръцката трупа на Арситофанис. Българското гражданство в Пловдив отказва да посети тази пиеса, защото билетите за нея са отпечатани на гръцки език. На 13 април пловдивските граждани посещават масово новия театрален салон, където офицерите от Пловдивския гарнизон, заедно с любители-актьори от града, представят последователно две пиеси “Цвятко войвода” на А. Узунов и “Шаран” на Т. хаджи Станчев. Любителска трупа от Пловдив показва на 2 октомври с. г. “Райна княгиня” и “Насила оженване”, а на 18 октомври – “Михалаки чорбаджи”. Втора пловдивска любителска трупа представя пак в театър “Люксембург” на 26 ноември с. г. “Невянка и Светослав” на К. Величков и “Летящият доктор” от Молиер. Своите добре подготвени пиеси, “Стоян войвода” от Д. Войников и “Завистта на Барбуе” от Молиер, показва на 8 и 13 декември 1881 година в Пловдив и театралното

дружество “Зрелище”, съставено от любители, работещи в печатницата на Д. Манчов и Христо Г. Данов. Факт е, че в първите следосвобожденски изяви в Пловдив и в София особена активност проявяват печатарските работници.¹

Повечето от изнасяните в този период преводни и български пиеси са познати от периода на Възраждането. Дори Съединението на Княжеството с Източна Румелия през 1885 година не променя съществено това състояние. През 1886 година в **Разград** се играе “Руска” на Иван Вазов, “Велислав и Милка” от Сава Доброплодни, побългарената от Т. Шишков “Велизарий” и “Ревизор” на Н. Гогол. Славянското ученолюбиво дружество “Св. Кирил и Методий” в **Свищов** представя “Велислав и Милка”, “Дряновските чорбаджии”, “По неволя доктор” от Молиер, а учениците от Габровската гимназия – “Ильо войвода” на Н. Живков, “Верлизарий” и др. Читалище “Съгласие” в **Плевен** в същата година подготвя “Иванко”.

И след Освобождението българските градове, които през Възраждането имат значителни постижения в театралното дело, развиват успешно тази традиция в новите условия на свободна България.

В **Стара Загора** през 1881 година към Мъжкото училище се създава дружество “Длъжност”, което, с участието на учителите, още същата година представя “Сиромаш Станчо” и “Райна Княгиня”, а през 1882 година – “Михалаки чорбаджи”. На следващата година Ученолюбивото дружество на **Стара Загора** подготвя пиесата “Иванко”, женските роли в която продължават да се изпълняват от мъже, а ръководеният от учителя по пеене Мравек оркестър свири по време на целия антракт.

Възобновеното след Освобождението читалище “Виделина” в **Пазарджик** подготвя и няколко години поред представя пиесите, играни и през Възраждането “Невянка и Светослав” и “Иванка”, в които учителката М. Стоянова и руската възпитаничка М. Захаријева изпълняват женските роли на Мария и Тодорка. През есента на 1882 година театралната група на Пазарджик показва при препълнен салон “Интрига и любов” от Шилер, преведена от местните читалищни дейци Я. Д. Матакиев и И. Войводов и веднага започва подготовката на “Велизарий”.

Театралното дружество в **Свищов**, което не прекратява своето съществуване и по време на Руско-турската освободителна война, още в края на 1878 година представя пред руските офицери в града “Иванко”, а няколко месеца по-късно – и “Разбойници” от Шилер. През 1880 година раздава на своите членове членски карти. През 1884 година в Свищов възниква ново театрално дружество с участието и на учители. В сградата, построена за заседание на Великото народно събрание, те изнасят свои представления, като наемат двама майстори от Букурещ да изработят театралната завеса и декорите. През януари 1885 година свищовското ученолюбиво дружество “Св. Кирил и Методий” дава първото си представление на пиесата “Клавиго” на Гьоте, преведена от свищовлийката Д. Пенева. На първото представление ролите се изпълняват само от мъже, но във второто участват и жени, най-ревностна от които е Х. Драганова. Този подем на театралното дело в Свищов поражда

¹ Вж Саев, Г. История на българския театър. Т. II. От Освобождението до 1904. София, 1997

необходимостта от разширяване на театралния репертоар. До края на 80-те години свишовските театри представят пред своята публика редица нови постановки: “Велислав и Милка”, “По неволя доктор” от Молиер (1886), “Селски годеж” (1887), “Дрянновските чорбаджии” на П. Франгов, “Стефан Караджа” (1888), “Драндавела” на Т. хаджи Станчев, “Велислава” на Д. Войников, “Помагач без щастие” (1889), “Хернани” на В. Юго и др. Според устава на свишовското театрално дружество участието в представленията е безвъзмездно, но се предвижда възнаграждение за поканени за определени роли външни лица. От 1889 година се въвежда заплащане на редовно канените актриси: Ефросина и Бица Митеви и М. Варварина.

Театралните прояви в Русе продължават и след Освобождението с изнесената на 25 юни 1878 година от младежите в града пиеса “Невянка и Светослав”, съчетана с балет от руските офицери и веднага започват репетиция на “Изгубена Станка”. През следващата 1879 година театралните представления зачестяват и стават много по-организирани. В края на октомври в театралния салон на Русе се играят пиесите “Падането на България” и “Шаран” от Т. хаджи Станчев, на 11 ноември с. г. – “Възцаряването на Крум Страшни” от Добри Войников и “Драндавела”; на 24 ноември – “Нова мода”, пак “Шаран” и живата картина “Избавлението на Царя Освободител от ръката на покушителя”. Към представленията през месец декември същата година се прибавя още една “жива картина” – “България свободна”.

Българският възрожденски театър е повикан за живот с конкретна обществена и историческа мисия – да бъде школа за нравственост и ново политическо мислене, и същевременно – трибуна, от която да звучи гласът на пробудения български национален дух. Той пречупва европейската идея за просвещението и различните социални тенденции през призмата на българската действителност от последните десетилетия на османското владичество в българските земи и ги прави по този начин по-лесно достъпни до широките слоеве на тогавашното българско общество. Това ясно се вижда както в избора на репертоара, така и при неговото сценично осъществяване.

Изпълнителите на възрожденските пиеси възпламеняват въображението на зрителите, които стават по този начин съпричастни на идеите на младата българска интелигенция, ратуваща за граждански свободи и за политическа независимост.

И в първите години след Освобождението, чак до края на XIX век българският театър запазва в голяма степен своя възрожденски дух почти неповлиян от настъпващите вече бързи промени в обществената психология на населението в българските градове, изправени пред прага на една нова и много по-динамична епоха.

...

От анализа на характера на училищата, читалищата, книгопродавниците, дружествата и театрите през Българското възраждане ясно се вижда основната роля на българските градове във възрожденските духовни процеси.

Тук, в градовете, се създават училищата, които отварят очите на българина. Тук са просветените умове, които събуждат поривите му към свободата, готовността му да умира за нея. Тук се държат бунтовните речи, пеят се въстаническите песни, припомня се славното минало, ражда се вярата в българското бъдеще.

Това е време – епопея на възхода на българския национален дух, на възхода на българските градове като негови огнища и светилници!

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Б. Паисий Хилендарски. – София: Наука и изкуство, 1985. – 200 с.

Ангелов, Б. Съвременници на Паисий: Т. I-II. – София: БАН.

Т. I. – 1963. – 208 с.

Т. II. – 1964. – 234 с.

Арнаудов, М. Българското възраждане: Наченки на движението за народна култура и независимост. – София: Бълг. мисъл, 1941. – 192 с.

Арнаудов, М. Българското книжовно дружество в Браила: 1869-1876. – София: БАН, 1966. – 338 с.

Арнаудов, М. Васил Евстатиев Априлов: Живот, дейност, съвременници, 1789-1847. – София: М-во на нар. просв., 1935. – 409 с.

Арнаудов, М. Неофит Хилендарски Бозвели: 1785-1848: Живот – дело – епоха. – София: Св. Синод на бълг. църква, 1930. – 848 с.

Арнаудов, М. Г. С. Раковски: Живот - произведения – идеи. – София, 1922.

Атанасов, П. Абагар. // *Начало* на българското книгопечатане. София, 1959, с. 84-92.

Атанасов, П. Начало на българското книгопечатане. – София: Наука и изкуство, 1959. – 242 с.

Балабанов, Н. Народни читалища. // *Българската* просвета някога и сега. София, 1939, с. 289-505.

Бенмайор, М. Типографското производство в България. // *Сп. на Бълг. икон. д-во*, 1910, № 3-4, с. 231-254.

Богданов, Ив. Българската книга през вековете: [Изследване]. – София: Нар. просвета, 1978. – 319 с.

Бурмов, Ал. Отец Матей Преображенски. Материали за биография. // *Духовна култура*, 1934, № 56, с. 182-196; 1935, № 64, с. 233-240.

Блъсков, Ил. Как станах писател и книгоиздател. // *Блъсков, Ил.* Спомени. София, 1976, с. 73-77.

Блъсков, Ил. Материали по история на нашето възраждане. – София, 1907. – 255 с.

Блъсков, Ил. Спомени. – София: ОФ, 1976. – 196 с.

Боршуков, Г. История на българската журналистика: 1844-1877: 1878-1885. – 2. доп. изд. – София: Наука и изкуство, 1976. – 608 с.

Брадистилова-Добрева, М. Театралното изкуство и фолклорна култура през епохата на Българското възраждане. – София: Акад. изд. Проф. М. Дринов, 1995. – 252 с.

Бръзицов, Хр. Български книгоиздатели. – София: Бълг. писател, 1976.

Бурмов, Т. Българо-гръцката църковна разпра. – София: Печ. Ст. Атанасов и С-ие, 1902. – 620 с.

Българска възрожденска критика: Сборник. – София: Наука и изкуство, 1981. – 588 с.

Българска книга: Енциклопедия. – София: Pensoft, 2004. – 506 с.

Бъчварова, Н. и др. Д-р Петър Берон. Живот, дейност, натурфилософия. – София: Наука и изкуство, 1975. – 220 с.

Вакарелски, Хр. Неделникът на Софрония и неговото значение. // *Учил. прегл.*, 1926, № 3-4, с. 503-518.

Ванков, Н. История на българското учебно дело в България открай време до Освобождението. – Ловеч: Скоро-печ. Драгол Мичев, 1903. – 228 с.

Василев, Д. Българските читалища. – Варна, 1939. – 12 с.

Василев, Д. История на българския театър от древността до наши дни: Приноси и материали. – Варна: Графиза, 1942. – 240 с.

Василев, М. Поява и развитие на книгопечатането в България. // *Полиграфия*, 1968, № 2, с. 1-12.

Василиев, А. Български възрожденски майстори. – София: Наука и изкуство, 1965. – 752 с.

Василева, Б. Български женски организации през Възраждането. // *Год. СУ, Ист. фак.*, LXX, 1980, с. 263-295.

Влайков, Т. Нашата интелигенция по отношение на народното образование. // *Мисъл*, 1893, № 1, с. 7-23.

Воденичарова, З. Възникване на първите женски дружества в България до Освобождението. // *Воденичарова, З. и Н. Попова.* Сто години от основаване на дружествата на жените в България. София, 1964, с. 106-144.

Вутова, Н. Софроний Врачански 1739-1813: Био. - библиогр. указател. – София: Нар. библ. Кирил и Методий, 1989. – 128 с.

Гаврилова, Р. Векът на българското духовно възраждане: Изследване. – София: Слов-Д, 1992. – 96 с.

Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. – София: Наука и изкуство, 1976. – 856 с.

Гандев, Хр. Ранно възраждане: 1700-1860. – София: Печ. Култура, 1934. – 207 с.

Гандев, Хр. Фактори на българското възраждане: 1600-1830. – София: Бълг. книга, 1943. – 303 с.

Ганчев, Ст. Свищов. Принос за историята му. – Свищов: Печ. П. А. Славков, 1929. – 426 с.

Генчев, Н. Българската култура XV-XIX век: Лекции. – София: Унив. изд. Кл. Охридски, 1988. - 304 с.

Генчев, Н. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. // *Год. СУ, Философ.-ист. фак.*, LXVI (за 1972-1973), 1974.

Генчев, Н. Българско възраждане. – София: ОФ, 1988. – 439 с.

Генчев, Н. Възрожденският Пловдив: Принос в Българското духовно възраждане: Изследване. – Пловдив: Хр. Г. Данов, 1981. – 512 с.

Генчев, Н. Георги Стойков Раковски и българската национална просвета. // *Сборник в памет на Александър Бурмов.* София, 1973.

Генчев, Н. Франция и българското духовно възраждане. – София: СУ Климент Охридски, 1979. – 419 с.

Георгиев, Е. Българи и чехи в епохата на тяхното възраждане. // *Год СУ*, Ист.-филол. фак., 42, 1946, с. 1-88.

Георгиева, Е. Културните процеси в Русе, дейността на печатницата на Дунавската област и духовният живот на българите през XIX век. // *Арх. за посел. проучв.*, 1996, № 3-4, с. 53-71.

Георгов, И. Няколко думи за нашите учителски събори преди Освобождението // *Учил. прегл.*, 1901, № 6, с. 302-305; 1902, № 7, с. 596-600.

Гергова, А. Книгознание. – София: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 1995. – 271 с.

Гергова, А. Книжнината и българите. XIX - началото на XX век. – София: БАН, 1991. – 260 с.

Гечев, М. Килийните училища в България. – София: Нар. просвета, 1967. – 131 с.

Гечев, М. Взаимните училища в България. Сгради и помагала. // *Изв. Инст. по педагог. при БАН*, 9, 1960, с. 3-86.

Гунев, Ив. Как се създаде и разви първата читалищна библиотека в България. // *История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на XX век*. София, 2003, с. 97-104.

Гунев, Ив. Свищов като книжно средище през Възраждането. // *Библиотекар*, 1978, № 7-8, с. 47.

Данова, Н. Библиотеката на Пловдивското елинско училище. // *Училищната книжнина в България през XIX век*. София, 1995, с. 18-21.

Данова, Н. Каталогите на библиотеката на Иван Добровски. // *Изв. на НБКМ*, 1996, с. 346-388.

Дерменджиев, Хр. Българският герб през Средновековието и Възраждането. // *Ист. прегл.*, 1972, № 4, с. 58-74.

Дерменджиев, Хр. Гербовете от “Стематографията” на Христофор Жефарович в късните преписи на Паисиевата “История Славяноболгарская”. // *Векове*, 1972, № 1, с. 20-26.

Даскалов, Р. Как се мисли Българското възраждане: Историогр. проучване. – София: ЛИК, 2002. – 383 с.

Десев, Б. Христоматия по българска обща библиография: [За студентите от държ. библ. инст.]: Ч. I. До Освобождението. – София, 1976. – 306 с.

Динеков, П. Възрожденски писатели. – София: Наука и изкуство, 1962. – 354 с.

Динеков, П. Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. – София: Бълг. писател, 1963. – 120 с.

Динеков, П. Първи възрожденци. – София: Комитет Българско отечество, 1944. – 180 с.

Динова-Русева, В. Сценографското оформяне на училищните и читалищните представления през епохата на Възраждането. // *Год. на ВИТИЗ*, X, 1965-1966.

Динеков, П. Книгописният отдел на една Велинова книга. // *Българска книга*, 1930, № 4-5, с. 424-427.

Доброплодни, С. Кратка автобиография на С. И. Доброплодни. – София: Печ. Вълков, 1893. 118 с.

Дончева, Д., Р. Георгиева. Неделните училища в България през Възраждането. // *Изв. на Научноизследователския институт по образование "Т. Самодумов"*, 25, 1972.

Дуйчев, Ив. Филип Станиславов. // *Бележити българи: Т. III. София, 1969, с. 77-87.*

Енциклопедия на българската възрожденска книга. – Велико Търново, 1999.

Жечев, Н. Браила и Българското културно-национално възраждане. – София: БАН, 1970. – 240 с.

Жечев, Н. Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. // *Изв. на Института "Ботев-Левски"*, 1959, с. 281-299.

Жечев, Н. Учителският събор в Шумен (Коларовград) през 1873. // *Нар. просв.*, 1962, № 2, с. 77-89.

Жечев, Т. Българският Великден или страстите български: Ист. – докум. очерци. – София: Нар. младеж, 1975. – 287 с.

Жечев, Т. Тодор Икономов: Очерк за историята на бълг. общ. мисъл. – София: ОФ, 1975. – 173 с.

Захариев, В. Печатарският музей при Държавната печатница. // *Лит. глас*, 1933, № 200.

Захариев, В. Самоковската гравьорска школа от XIX век. // *Изкуство*, 1957, № 1, с. 37-45.

Захариев, В. Първото наше графическо заведение - щампарницата на х. Исая и х. Калистрат в Рилския манастир. // *Изв. Инст. за изобразителни изкуства*, 6, 1963, с. 155-198.

Златарски, В. Даскал Николай Карастоянов и неговата печатница. // *Период. сп. на бълг. книжов. д-во*, 66, 1905-1906, с. 623-661.

Илиева, А. Книжарницата на Драган В. Манчов - крупно възрожденско книгоиздателско и просветно средище. // *Изв. музеите от Южна България*, 6, 1980, с. 177-179.

Йонков, Хр. Празникът на Кирил и Методий по време на Българското възраждане. // *Изв. инст. ист.*, 14-15, 1964.

Йорданов, В. История на Народната библиотека в София. 1879-1929. – София: Държ. печ., 1930. – 360 с.

Йосифов-Бохачек, А. Епископ Филип Станиславов. 1612-1674: Личност, дело и неговия "Абагар". – София: Добър печат, 1937. – 47 с.

Кандев, П. Борбата на българските учители за прогресивна педагогика 1868 – 1915. – София: Нар. просв., 1970. – 172 с.

Караджова, Д. Котленският книжовен център през XVIII век: [Изследване]. – Плавдив: Хр. Г. Данов, 1994. – 288 с.

Каракостов, Ст. Българският възрожденски театър на освободителната борба: От просвещение, класицизъм и сантиментализъм към героична романтика, реализъм и революционна демокрация: 1858 – 1878. – София: Наука и изкуство, 1973. – 765 с.

Каракостов, Ст. Български театър. Средновековие, ренесанс, просвещение 865 – 1858. – София: Наука и изкуство, 1972. – 313 с.

Кирил, патриарх Български. Екзарх Антим (1816-1888). – София: Синод. к-во, 1956. – 956 с.

Кирова, Е. Габровската училищна библиотека в епохата на Възраждането (1835-1865). // *Год. СУ, Филос. - ист. фак.*, 53, 1960, № 2, с. 235-288.

Кирова, Е. Културните и научни интереси на Васил Априлов, отразени в личната му библиотека. // *Библиотекар*, 1981, № 12, с. 17-20.

Кирова, Е. Ученическите библиотеки в България (1878-1914). // *Год. СУ, Филос. - ист. фак.*, 62, 1969, № 3, с. 391-448.

Кирова, Е. Ученическите дружества и техните библиотеки в епохата на Възраждането. // *Год. СУ, Филос. - ист. фак.*, LIV, 1961, № 1, с. 281-324.

Кирова, Е. Училищните библиотеки - първите български обществени библиотеки през Възраждането. // *История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на XX век.* София, 2003, с. 75-82.

Кирова, Е. Читалищните библиотеки през Възраждането. // *История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на XX век.* София, 2003, с. 91-96.

Киселков, В. Софроний Врачански. Живот и творчество. – София: БАН, 1963. – 231 с.

Коледаров, Ст. Първият български книжар Велчо Джамджията от Велико Търново. // *Общински вестник*, 1935, № 3-4.

Кондарев, Н., С. Сираков, П. Чолов. Народните читалища в България: Т. I. Народните читалища преди Освобождението. – София: ОФ, 1972. – 337 с.

Кондев, П., Д. Дочев. Почини за обединение на българските училища. Учителски събори. Роля на Екзархията. // *История на образованието и педагогическата мисъл в България:* Т. I. София, 1975, с. 300-306.

Константинов, Г. Васил Друмев. Живот и творчество. – София, 1937.

Косев, Д. Отражение на Кримската война (1853-1856) в България. // *Ист. прегл.*, 1946/1947, № 2.

Косев, К. Кратка история на Българското възраждане. – София: Акад. изд. Проф. М. Дринов, 2001. – 183 с.

Куев, К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете: Изследване. – София: Наука и изкуство, 1979. – 224 с.

Кутинчев, Ст. Печатарството в България до Освобождението: Принос към културната история на България. – София: Държ. печ., 1920. – 288 с.

Лавренов, Ц. Български възрожденски оркестри. // *Народна култура*, IV, № 31, 4 август 1962.

Ликовски, Н. С патоса на възрожденските първопечатари. // *Полиграфия*, 1983, № 3, с. 25-27.

Мавродинов, Н. Изкуството на българското възраждане. – София: Наука и изкуство, 1957. – 460 с.

Маринополски, И. Читалищата преди Освобождението // *Учил. прегл.*, 1924, № 4, с. 429-441.

Маркова, З. Българското църковно национално движение до Кримската война. – София: БАН, 1976. – 222 с.

- Мишев, Д.** Началото на българската пробуда. – София, 1925.
- Мишев, Д.** Възраждане чрез печата. – // *Сборник България 1000 години: 927-1927.* София, 1930, с. 628-637.
- Начов, Н.** Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г. // *Сб. БАН, XV, 1921.*
- Начов, Н.** Цариград като културен център на българите до 1877. // *Сб. БАН, 1925, № 19.*
- Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковни национални борби и постижения. – София: Страшимир Славчев, 1929. – 352 с.
- Паисий Хилендарски.** История славяноболгарская: Никифоров препис от 1772 / Състав. Боню Ангелов. – София: БАН, 1961. – 208 с.
- Паисий Хилендарски.** История славяноболгарская: Първи Софрониев препис от 1765 г. / Увод и новоб. текст Б. Тайков. – София, 1972. – 176 с.
- Парижков, П.** Народните читалища и българската книжнина през Възраждането. // *История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на ХХ век.* София, 2003, с. 109-111.
- Парижков, П.** Българските книжари от епохата на Възраждането. // *Възрожденски книжари.* София, 1980, с. 5-20.
- Парижков, П.** Апостоли на книгата: Календар-справочник за бележити дати в историята на книжарството в България: Кн. 1-2. – София: Д-р П. Берон.
Кн. 1. – 1984. – 120 с.
Кн. 2. – 1986. – 103 с.
- Паскалева, В.** Предпоставки и наченки на ранното българско възраждане. // *Ист. прегл., 1978, № 2.*
- Пенев, Б.** Българската драматургия до Освобождението. – София, 1962.
- Пенев, Б.** История на новата българска литература: Лекции в 4 т. – София: Бълг. писател, 1976-1978.
Т. 1. Начало на Българското възраждане. – 1976. – 760 с.
- Пенев, Б.** Лекции по история на българския драматичен театър. – София, 1952.
- Пенев, Б.** Начало на Българското възраждане. – София: Хемус, 1946. – 95 с.
- Пенев, Б.** Паисий Хилендарски. – София: Хемус, 1946. – 132 с.
- Петлешков, Хр.** Училищните настоятелства като народни учреждения преди Освобождението. // *Учил. прегл., XXXV, 1937.*
- Пехливанов, Ил.** Преображения Матееви. – София: Наука и изкуство, 1981. – 232 с.
- Проблеми** на Българското възраждане: Сборник изследвания. – София: БАН, 1981. – 338 с.
- Радев, Ив.** Софроний Врачански: Личност и творческо дело. – София: Наука и изкуство, 1983. – 203 с.
- Радев, Ив.** Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII-XIX век. – София: Абагар, 1996. – 335 с.
- Радев, Р.** В енциклопедичното огледало. // *Българистика и българисти,* 1997, № 11, с. 32-33.

Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура: Първата половина на XIX век. – София: Наука и изкуство, 1983. – 219 с.

Райков, Б. Паисиевият ръкопис на “История славянобългарска” 1762: Изследване. – София: Наука и изкуство, 1989. – 128 с.

Райков, Б. Животът на Паисий. // *Изв. на НБКМ*, 18 (24), 1983, с. 24-45.

Райков, Б. Абагар на Филип Станиславов. Рим 1651 / Представен от Б. Тайков. – София, 1979. – 54 с.

Радивоев, М. Биография на Иван Момчилов с кратък очерк за просветителната му дейност 1819-1869. – София: Държ. печатница, 1912. – 52 с.

Саев, Г. История на българския театър: Т. 2. От Освобождението до 1904 г. – София: Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 1997. – 187 с.

Софроний Врачански и проблемите на възрожденската ни култура // *Доклади и съобщения от юбилейната научна сесия по случай 250 години от рождението на Софроний Врачански*, 20 септември, 1989 г., Арбанаси. – София, 1990.

Стефанов, В. История на българския театър: Т. 1. От зараждането до 1878 г. – София: Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 1997. – 236 с.

Сто години български театър (1856 - 1956). – София: Наука и изкуство, 1956. – 356 с.

Сто и двадесет години Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий”. 1878-1998. – София, 1998.

Стоилов, А. П. Спомощници от Македония за български печатни книги 1814-1877. // *Изв. нар. етногр. музей София*. 1926, 1-4, с. 131.

Стоилова, К. Чествуване на празника на Кирил и Методий през Възраждането. // *Изв. Държ. арх.*, 32, 1976.

Стоянов, М. Букви и книги. – София: Наука и изкуство, 1978. – 304 с.

Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина: Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания. 1806-1878: Т. I-II. – София.

Т. I. – София, 1957. – 664 с.

Т. II. – София, 1959. – 958 с.

Стоянов, М. Нашата учебна книжнина през Възраждането. // *Изв. Инст. по педагог. при БАН*. София, 1954, №4.

Стоянов, М. Спомоществатели в българските възрожденски книги. // *Стоянов*, М. Букви и книги. – София, 1978, с. 162-180.

Стоянов, М. Стари гръцки книги в България. – София: НБКМ, 1978. – 476 с.

Стоянова, Р. За библиотеката на В. Априлов. // *Библиотекар*, 1991, №1, с. 31-34.

Табакков, Н. Сава Доброплодни. // *Бележити Българи*: Т. III, 1969, с. 281-287.

Тахов, Г. Даскалът на Левски и агентът на Раковски. // *Възрожденски книжари*. София, 1980, с. 223-228.

Теодоров-Балан, А. Софроний Врачански. – София, 1906.

Тилева, В. Българско печатарско дружество “Промишление” в Цариград. 1870-1885. – София: Нар. библ. Кирил и Методий, 1985. – 474 с.

Тодоров, И. Жеравненският препис на “История славяноболгарская”. // *Изв.* на НБКМ, 16 (22), 1981, с. 19-59.

Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX век. – София: Наука и изкуство, 1972. – 504 с.

Тонев, В. Учителските събори през Възраждането. // *България 1300*: Т. 2. София, 1982, с. 475-480.

Топузов, И., И. Сарафов. Предосвобожденски дейци за земеделска просвета. – София: Акад. на науките, 1953. – 170 с.

Топузов, И., И. Сарафов. Първите стъпки на земеделската просвета в България. – Пловдив: Хр. Г. Данов, 1971. – 175 с.

Ферманджиев, Н. Хъш - издател и разпространител на възрожденски картини и книги. // *Възрожденски книжари*. София, 1980, с. 99-109.

Христов, Х. Българските общини през Възраждането. – София: БАН, 1964. – 250 с.

Христов, Х. Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. – София: Наука и изкуство, 1972. – 383 с.

Христова, Б. Народната библиотека “Св. Св. Кирил и Методий”. // *София 120* години столица. София, 2000, с. 183-200.

Цветанов, Ц. Библиотеките през епохата на възраждането ни. // *История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на XX век*. София, 2003, с. 65-74.

Цончева, М. Българското възраждане. // *Животис* и графика. София, 1962.

Чакъров, Н., Ж. Атанасов. История на българското образование. – София: Нар. просвета, 1967. – 135 с.

Чилингиров, Ст. Българските читалища преди Освобождението. – София: Държ. печ., 1930. – 683 с.

Шишманов, Ив. Нови данни за историята на нашето възраждане. // *Бълг. прегл.*, IV, 1907, № 11.

Шишманов, Ив. Нови студии из областта на Българското възраждане. // *Сборник на БАН*. София, XXI, 1926.

Шишманов, Ив. Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на Новобългарското възраждане. // *Шишманов*, Ив. Избрани съчинения: Т. I. София, 1965.

Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. // *Шишманов*, Ив. Избрани съчинения: Т. I. София, 1965.

Шопов, П. Пропагандната и просветна дейност на американските библейски общества в българските земи. // *Изв. Инст. ист.*, 1974, 23.

Юбилеен сборник по случай 50 годишнината на Пловдивската девическа гимназия и 70 годишнината от откриването на първото девическо училище в Пловдив. – Пловдив, 1934.

Янкова, Ив. Университетската библиотека - съзиждане на модерен европейски библиотечно-информационен комплекс. // *История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на XX век*. София, 2003, с. 265-270